

**Ауыл шаруашылық экономикасы бойынша
түсініктемелер мен анықтамалар**

ТИТУЛЬНЫЙ

**Ауыл шаруашылық экономикасы бойынша
түсініктемелер мен анықтамалар**

СТР. 1

Мазмұны

Мазмұны

Авторлар

Кіріспе

1 Жалпы ұғымдар

1.1 Кәсіпкерлік субъектілердің жіктелуі

1.2 Өндіріс факторлары

2 Бағаның анықтамасы

2.1 Бағаның жалпы анықтамасы

2.2 Құн бағалау тұжырымдамасы

2.3 Құнның жалпы анықтамасы

3 Шығындар және өндірістік нәтижелер

3.1 Шығындардың анықтамасы

3.2 Шығындардың жіктелуі

3.3 Өндірістік нәтижелердің жіктелуі

3.4 Өндірістік нәтижелерді бағалау

3.5 Шығындар мен нәтижелердің есебі

3.6 Шығындардың түрлері бойынша есеп

3.7 Шығыстарды есепке алу орны бойынша есеп

3.8 Нысан бойынша шығын есебі

4 Өндіріс технологиясын бағалау

4.1 Жалпы ережелер

4.2 Бағалау критерийлері

4.3 Табыс көрсеткіштері

4.4 Шекті табысты есептеу және өндіріс қызметік жоспар.
өндіріс қызметін жоспарлау

5 Бухгалтерлік есеп және жылдық есеп

5.1 Бухгалтерлік есеп

5.2 Жылдық есеп, баланс

5.3 Пайда мен залалдардың есебі

6 Кәсіпорынды талдау

6.1 Ауыл шаруашылығындағы өнімділік ұғымы

6.2 Кәсіпорынның табыстылығы

6.3 Кәсіпорынның өтімділігі

6.4 Кәсіпорынның тұрақтылығы

6.5 Табиғи көрсеткіштер

7 Өндірістік жоспарлау

7.1 Жоспарлау әдістерінің жіктелуі

7.2 Кәсіпорынның сметалығы

7.3 Бағдарламалық жоспарлау

7.4 Сызықтық бағдарламалау

8 Қаржыландыру

8.1 Қаржыландыру

8.2 Кредиттер

8.3 Қаржылық жоспарлау

9 Инвестициялар

9.1 Инвестиция ұғымы

9.2 Бір реттік инвестицияның табыстылығын есептеу

9.3 Көптеген инвестицияның есебі

9.4 Қаржы- есептік коэффициенттері

9.5 Баға көрсеткіштері (динамикалық)

Алфавиттік көрсеткіш

Әдебиеттер

Авторлар

Берілген көптілді глоссарийді көптеген мамандардың тікелей өзара ынтымақтастығынынсыз құру мүмкін емес еді. Арнайы ұғымдарды талқылауда және берілген «Арнайы экономикалық терминдер сөздігін» құруға келесі тұлғалар үлес қосты:

Автор

Доктор, проф. Герберт Штробель

Немісше аударма:

Дипл. Инж. Кристиан Шу

Ағылшынша аударма:

Доктор, проф. Артур Пелчень
Сабине Гердес

Орысша аударма:

Доктор, проф. Любовь Хоменко
Доктор Наталия Зинич

Армянский перевод:

Экон. ғылымдарының докторы, проф. Ашот Баядян
Экон. ғылымдарының кандидаты Арам Аристакесян
Экон. ғылымдарының кандидаты Арег Багдасарян
Арам Бабаян
Асмик Мартиросян
Вардуи Тоноян

Шолу

Экон. ғылымдарының докторы, проф. Самвел Аветисян

1 Жалпы ұғымдар

1.1 Кәсіпкерлік субъектілердің жіктелуі

Кәсіпорын

Кәсіпорын – бұл бір және тәуелсіз басқарудағы шаруашылық, қаржылық және өндірістік-экономикалық мақсаттары бар құқықтық бірлік. Кәсіпорын бір немесе бірнеше ауыл шаруашылық немесе өндірістік өнеркәсіптерден тұруы мүмкін.

Өндіріс

Бір немесе бірнеше тауарларды дайындау үшін өндіріс факторларының ұйымдастырылған жиынтығы.

- *Коммуналдық өндіріс*

Пайдалануға тәуелді өндіріс құралдарын негізгі өндірістен және оған қызмет көрсетуге арналған, бірақ негізгі өндірістен өндіріс жұмыстарымен және ұсынылған қызметтерімен ерекшеленетін техникалық немесе ұйымдастырылған өндірістік бірлік.

- *Филиал*

Белгілі бір тәуелсіздікке ие автономды бола алатын жалпы кәсіпорынның бөлігі.

- *Өндіріс саласы*

Бір немесе бірнеше тауарларды дайындауға бағытталған, өндіріс облысы. Өндіріс саласы негізгі соңғы өніммен анықталады, мысалы, сүт (сүт өндірісі).

- *Өндірістік процесс*

Өнім шығарудағы белгілі түрі, саны және құнымен анықталатын және өндіруге қажетті құралдармен өнімді өндірудегі ерекше процесс.

Табыстылығы бойынша шаруа қожалықтарының жіктелуі

- негізгі табыс ауыл шаруашылық қызметтің есебінен қалыптасатын шаруа қожалықтары

Шаруашылықтың иесі негізінен шаруашылықта жұмыс істейді және шаруашылық иесінің отбасына табыс шаруашылық қызметтен түседі. Жоғарыда көрсетілген шаруа қожалықтары бөлінеді:

- негізгі табыс ауыл шаруашылық қызметтің есебінен қалыптасатын шаруа қожалықтары.

1 Жалпы ұғымдар

1.1 Кәсіпкерлік субъектілердің жіктелуі

Шаруашылыққа ие отбасының табысы, шаруашылық емес қызметтің есебінен дамудың жалпы кірісі 10% кем құрамайды.

- Кірістерінің айтарлықтай үлесі шаруашылық емес қызметтің есебінен дамушы шаруа қожалықтары. Кірістерінің айтарлықтай үлесі шаруашылық емес қызметтің есебінен дамушы қалған шаруа қожалықтарының табысы жалпы кірістің 10-50% құрайды.
- **Қосымша табысы бар өнеркәсіптер**
Өндірістен басқаларының барлығында қосымша табыс бар. Өндіріс иесі өндірісте жұмыс істемейді және негізгі табыс шаруашылық емес көздерден түседі.

1. Жалпы ұғымдар

1.2 Өндіріс факторлары

Өндіріс факторлары

Өндіріс факторлары өнімді, тауарды және қызметтерді дайындау үшін қызмет етеді. Өндіріс факторлары бөлінеді:

- жер және мүлік
- еңбек және қызметтер
- құқықтар (жеткізу, қолдану құқығы, лицензиялар)

Елдыңғы (макроэкономикалық) жіктеу:

- жер
- еңбек
- капитал

Өндіріс факторлары: жер және мүлік

а) Жер

Ауыл шаруашылық маңызы бар жерлер (АМЖ)

Оған өздігінен өндірілетін алаңдар кіреді (жеке, қосу жалға алынған, алу жалға берілген), қарт тұлғаларға учаскелер мен алаңдарды қоса, жалақы есебінен берілген, сонымен қатар, мал бағуға арналған жер учаскелері және шалғындар кіреді.

Ауыл шаруашылық маңызы бар жерлер бөлінеді:

- өңделетін ауыл шаруашылық алқаптары (ША)
- гүлзарлар, көгалдар, парктер
пайдаланылмайтын, бірақ ауыл шаруашылығына жарамды жер учаскелері (мыс., әлеуметтік себептер бойынша бос)
- орман жерлері (ОЖ)
- жер сулары (пайдаланылатын)
- жер сулары (пайдаланылмайтын)
- қараусыз жерлер
- жолдар, аулалар, ғимарат астындағы жерлер
- өзге де алаңдар (орлар, бұталар).

Өңделетін ауыл шаруашылық алқаптары (ША)

Олар бөлінеді:

- ауыл шаруашылық егістіктер
- бақшалар мен жидек астындағы егістік жерлер
- бақтардағы және ауыл шаруашылығы учаскелеріндегі бақшалар мен
- көкөністер астындағы алаңдар
- тұрақты шалғындар
- жеміс ағаштары астындағы жер учаскелері

1. Жалпы ұғымдар

1.2 Өндіріс факторлары

- жүзімдіктердің астындағы жер учаскелері
- құлмақ астындағы жер учаскелері
- ағаш астындағы жер учаскелері
- ағаш және бұталы отырғызулар

Жемшөп бұталары астындағы жалпы көлемі

Жалпы көлемі бөлінеді:

- негізгі жем-шөп ауданы:
тұрақты жем-шөп ауданы (тек қана өнімсіз) және дақылды жем-шөп егістіктері астындағы егістік жерлер
- Қосымша жем-шөп ауданы:
сонымен қатар жем-шөп беретін, сатуға арналған (мыс., қант қызылшасы, қырыққабат, шөп тұқымы) және аралық жем-шөп дақылдары

б) Мүлік

Мүлік бөлінеді:

Ғимараттар мен құрылыстар:

Тұрмыстық құрылыстар, зауыттық тұрғын үй, үшінші тұлғалардың тұрғын үй өндірістік ғимараттары; жолдар, сүрлемдіктетер, асфальтталған аулалар, тұнбалар. Тұрғын үй иесінің және қарт тұлғалардың үйін үй шаруашылығына жатқызған жөн, дегенмен практикалық ойларға қарағанда оларды кәсіпорынға жатқызады.

- жерді жетілдіру
= мелиоративтік
- Тұрақты қайталанатын мәдениет өнімділігі, мыс.: жемістер, жүзім
- Машиналар мен жабдықтар
Мұнда сонымен қатар, салық салу (жер мен ғимараттарға байланысты жабдықтар, егер олар құрылыс құрылымдарына қатысты болмаса) мақсатында қолданылатын «жедел жабдықтар» ұғымын жатқызады,
- Мал
Мал саны пайдалану бағытына сәйкес жас топтарымен, тірі салмаққа баспен, мал бірлігімен (МБ) өлшенуі мүмкін

1. Жалпы ұғымдар

1.2 Өндіріс факторлары

- Көпжылдық дән дақылдары
Бір реттік соңғы өніммен (мыс., орман питомниктері, көп жылдықтар).
- Өріс жабдықтары
Өндіру үшін барлық бір жылдық өсімдік дақылдары немесе егістікке жіберілген барлық шығындар.
- Қорлар
Материалдар (сатып алынған қорлар, яғни, өндірістік процессте пайдаланылатын тауарлар, жабдықтар мен малдарға қатысы жоқ) және өндіріс тауарлары (сатуға арналған тауарлар = соңғы өнім және ішкі пайдалануға арналған өнім = аралық өнім).

Қаржы активтері

Еңбек және қызметтер

а) Еңбек

Еңбек кәсіпкердің және оның отбасының тәуелсіз шаруашылық мақсаттарды көздейтін қызметін, сонымен қатар жалдамалы жұмысшылардың реттелетін қызметін қамтиды. Өлшем бірлігі болып жұмыс күші (ЖК) және жұмыс уақыты (ЖУ) болып табылады.

Есептеу үшін негіз болуы мүмкін:

- 1 ЖК = жыл бойы кәсіпорында болатын жұмыс күші.
- Тұрақты емес жұмыс күшінің есебі:
1 ЖК = 2.200 жылына төленетін сағат,
2.000 жылына жұмсалған сағат.

Жас бойынша есеп:

14 – 16 жас: 0,7 ЖК

16 – 65 жас: 1 ЖК

65 жастан асқан: 0,3 ЖК.

Жұмыс күшінің жіктелуі:

- толенетін және төленбейтін;
- тұрақты және тұрақсыз;
- отбасылық және жалдамалы;
- толық, ішінара;
- жүйелі түрде және жүйелі емес түрде жұмысы бар жұмыс күші.

Жұмыстардың жіктелуі:

- мерзімге байланысты (кезеңге);
- мерзімге байланысты емес (кезеңге);

1. Жалпы ұғымдар

1.2 Өндіріс факторлары

- ағымдағы (үнемі жүргізілетін).

Шығындар мен тұтынушылар ұғымы:

- жұмыс уақытының шығындары:
уақыт тұрғысынан шығынды бағалау;
жұмыс уақытының қажеттілігі:
берілген көрсетілген ЖК;
- жұмыс күшінің шығындары:
шаруашылықта ЖК нақты болуы;
- жұмыс күшінің тығыздығы:
Гектармен нақты көрсеткіш;
- еңбек көлемі:
өнеркәсіптің немесе бөлімшенін жалпы еңбектік жұмысы;
- жұмыс уақытының ұзақтығы
белгілі бір жұмыстарды жүргізу мерзімі

Маусымдық жұмыстар (уақыт кезеңі):

- көктемгі егіс (КЕ);
- жол дақылдары, шабындықтардың күтімі (АШ);
- астық жинау (АЖ);
- ерте астық жинау (ЕАЖ);
- кеш астық жинау (КАЖ);
- дақылдарды жинау (ДЖ);
- көктемгі ерте жұмыстар, жинау, егіс (КЕЖ);
- күзгі кеш жұмыстар, жинау және егіс (ККЖ).

б) Қызметтер

өндірістік процессінің бөлігін басқа өнеркәсіптерге беру, мыс., жинау комбайндары, бухгалтерлік есеп жүргізу.

Құқықтар

Құқық белгілі қызмет түрлерін немесе оларды орындау мүмкіндіктерін талап етуге мүмкіндік береді, мыс., акциялар (қатысу), дистилляциялау құқығы, лицензиялар, жеткізу және сатып алу құқығы, квоталар, жүріп өті құқығы, бағу құқығы, қолдану құқығы.

2 Құнның анықтамасы

2.1 Құнның жалпы ұғымы

Нақты нарықтық құны

= нарықтық құн

= жалпы құны

Нарықта сатып алынған тауардың құны (сатып алу құны) немесе нарықта сатылған тауардың құны (сату құны).

Сатып алу құны

Бастапқы құны

= өзіндік құны

Сатып алу кезінде шынымен төленген құны, кездейсоқ шығыстарды қоса алғанда және қолма-қол ақшалай жеңілдікті және жеңілдікті қоспағанда.

Ауыстыру құны

Шаруашылықтан шығып кеткен (шығып жатқан) активті (құн жүргізу күніндегі бастапқы құны) қайта сатып алу үшін қажетті (болса) шығындар.

Салыстырмалы өзіндік құны

Нарықтағы осыған ұқсас қасиеті (мыс., құрғақ целлюлоздың сатып алу құны бойынша өлшенген, азықтық қызылшаның құны) бар құны ең төмен нарықтағы тауарға сатып алынатын құнымен өлшенетін тауарға нарықта сатылмайтын өнімнің құны.

- *Өзіндік өндіріс құны*

= Өндіріс шығындарының құны

өндірістегі тауарды нақты дайындау үшін шығын салдарын қоса алғандағы сатып алу шығындары (мыс., шошқа бордақылаудың құны = шошқаны сатып алу құны және оған қоса бордақылайтын шығындар).

- *Өндірістің салыстырмалы құны*

= ауыстыру шығындарының құны

= ауыстыру құны

Құны төмен өнім-ауыстыруды дайындауға кеткен шығындар, оған эквиваленттік немесе құны бойынша мүмкіндігінше жақын тауарлар.

- *Өндірістің қалыптастырғыш құны*

Өндірістен (құнын анықтау күні өндіріс шығындары) шығып кеткен (шығып жатқан) өнімді қайта қалыптастыру үшін қажетті (болса) болып табылатын шығындар.

СТР. 23

2 Құнның анықтамасы

2.1 Құнның жалпы ұғымы

Сату құны

Сату құны

= жүзеге асыру құны

Тауарды дайындауға кеткен шығындарды санау күнгі, көлік қатынастарын немесе басқа да шығындарды есептеудегі нарықтық құны.

Қайта сату құны

Тауарды дайындауға кеткен шығындарды санау күнгі, көлік қатынастарын немесе басқа да шығындарды есептеудегі нарықтық құны.

- *Салыстырмалы сату құны*

Өздігінен дайындалған өніммен тең сату құны бойынша өлшенген нарықта сатылмайтын өнімнің құны (мыс., құрғақ целлюлозаның сату құнымен өлшенген жемшөп қызылшасының құны).

Болашақ табыстың капиталдандырылған құны

= қазіргі құны

Бағалау күніне жеңілдетілген шаруашылықтың, өндірістің немесе оның бөлімшесінің болашақтағы таза табысынан күтілетін сомма (мыс., таза табыс, шекті табыс, кіріс, капиталдағы пайыздар).

Тұрақты таза табыспен есептеу және

Бағаланатын активтің қызмет ету мерзімі шектелмеген:

таза табыстар

× (100 / дисконт мөлшерлемесі)

= қазіргі құны

Бағаланатын активтің қызмет ету мерзімі шектелген:

таза табыстар

× ((1 + i)ⁿ - 1) / ((1 + i)ⁿ × i)

= қазіргі құны

(i = дисконт мөлшерлемесі / 100)

2 Құнның анықтамасы

2.2 Құнда бағалау ұғымдары

Құнда бағалау ұғымдары

Бөлінген құны

= оны бөліп сату кезіндегі өндірістің құны

Бөлектеп сату кезінде жоспарлауға болатын өндірістің (жер учаскелерінің, ғимараттардың, түгендеулердің және т.б.) бөлек бөлімшелерін сату кезіндегі тұратын құны.

- **Арнайы өндіріс құны**

Өндіріске оның ерекше маңызына байланысты орнатылған нарықтық құннан жоғары мүліктің құны (мыс., ауылшаруашылық жерлер үшін: фермаға жақындығы; үлкейту және т.б.; ғимараттар үшін: ғимараттың нақты толық құны, арнайы өндіріспен шаруашылық мақсатта толық пайдаланылатын, егер нарықтық құны төмен болса).

- **Тарату құны**

Қысқа мерзімді тарату кезінде болатын өндіріс мүлігінің бөлек бөлімдерін сату барысындағы құнның соммасы (мыс., аукцион арқылы мәжбүрлеп сату барысында).

- **Кепілді құн**

Кепілдік мөлшері анықталатын құн. Ол түрлі әдістермен бағаланады, мыс., капиталдандырылған құннан орташа және нақта құнымен. Кепілді құн белгілі бір шекке дейін ғана атқарылады.

- **Жаңа құн**

Берілген өнімді қайта сатып алу немесе дайындау үшін бағалау күні келтірілген шығындар (негізгі капиталдың тозу санының нәрсесі үшін).

- **Бағалау кезіндегі құн**

Құнның кем техникалық салдарынан төмендеген жаңа құны.

- **Тұтынушылық құн**

Құнның кем экономикалық салдарынан төмендеген жаңа құны. Бұл иемденетін белгілі бір өндірісті жалғастыру үшін өнімнің құны. Ол тірі және өліні бағалау кезінде қолданылады,

2 Құнның анықтамасы

2.2 Құнда бағалау ұғымдары

ауылшаруашылық өндірісті жалға беру кезінде және иесі өзгергенде.

- ***Нақты құн***

Негізгі салынған учаскелер үшін. Бағалау кезіне жер және құрылыстардың құны.

- ***Әуесқой құн***

Белгілі мүліктің құны туралы тұлғаның субъективті, экономикалық емес ұсынымы.

- ***Төмендетілген құн***

= нарық аралық құндардың арасындағы айырмашылық

Мүлікке шығынға дейін және шығыннан кейінгі аралықтағы айырмашылық; жиі бөлінгеннен кейін өндірістерде (мұра бөлгенде және ішінаралық иеліктен шығарғанда бөлектеп сатқанда) бөлімдердің құнының соммасы алдыңғы толық құннан аз болуы мүмкін.

СТР. 29

2 Құнның анықтамасы

2.3 Құнның жалпы ұғымы

Баланстық құн

Мүліктің құны және баланстағы міндеттемелер.

Сатып алуға және дайындауға кеткен шығындар бойынша мүліктік заттар ең көпке саналады. Ескі негізгі қаражаттар жүйелі амортизацияға қосымша кемиді. Егер негізгі ескі қаражаттардың құны немесе қысқа мерзімді активтердің балансын жабу күнінде құны нарықтық құннан және биржалықтан төмен болса, онда кем болып келетін сомманы қолданған жөн.

Міндеттерді тек қайтарылған сомма бойынша санаған жөн, ал резервтік қорға аударымдарды- тек коммерциялық бағалаудан кейін қажет болатын сомма мөлшерінде ғана.

- ***Сатып алуға кеткен шығындар***

Олар сатып алу құнына сәйкес және тұрады:

- *сатып алу құнынан*

ҚҚС-сыз есеп соммасы минус ақшалай жеңілдік және жеңілдіктер

- *сатып алуға кеткен қосымша шығындар*

көлікке, көліктерді сақтандыруға, орнату мен жөндеуге кеткен шығындар (мыс., агрегаттарды сатып алу кезінде), сатып алу шарттарын куәландырғаны үшін алымдар (әсіресе жер учаскелерінен), сонымен қатар, комиссиялық алымдар, делдардардың төлемі, кеден салықтары, жер сатып алуға салық.

- ***Өндіріс шығындары***

(жартылай немесе толық өздігінен дайындалған өнімдер үшін). Олар дайындалу құнына сәйкес, бірақ шығындарға тең тұтынулар ғана саналуы тиіс- яғни, жалақының есепсіз және өзіндік капиталдағы есеп пайыздарсыз – және тек қана баланстық есептен шығару. Өндіріс шығындарына сонымен қатар жалпы өндіріс шығындарының бөлігі, басқаруға кеткен шығындар жатады, бірақ маркетингтік шығындарсыз.

- ***Нарықтық немесе биржалық құн***

сәйкес келеді

- сатып алу нарығында белгілі баға бойынша анықталатын, баланс құру күніне қалыпқа келтіру құнына, немесе

2 Құнның анықтамасы

2.3 Құнның жалпы ұғымы

- сату нарығындағы баға бойынша анықталған, баланс құру күніне сату құнына.
- **Ішінара құн**
Мүліктің жеке бөлігін сатып алу бағасының негізінде толық өндіріс иесі анықтаған баға. Сонымен қатар сатып алушы өндірістің иелігін жалғастырады.
- **Ішінара кем құн**
Сауда балансында нарықтық немесе биржалық құннан төмен салықтық балансқа сәйкес келеді.

Бағалау тәсілдері

- **Жеке бағалау**
Мүліктің әрбір заты түбегейлі баланс құру кезінде жеке есептеліп және бағалануы тиіс. Топтап бағалау немесе тұрақты пайдалану құндылығы ерекше жағдайларда ғана мүмкін.
- **Топтап бағалау**
Орташа құны белгілі, эквиваленттік және біркелкі мүлікті біріктіру барысында жол беріледі.
- **Орташа бағалау**
Мыс., салықтық бухгалтерлік есепте мал басының саны қаржы органдарының орташа көрсеткішімен бағаланатын ауыл шаруашылығындағы топтап бағалаудың ерекше формасы.
- **Орталау әдісі бойынша бағалау**
Мыс., таңбасы жоқ шошқалар және сусымалы қорлар үшін, анықтауға болмайтын сатып алуға немесе дайындауға кеткен жеке шығындар. Сату және қалдықтар бағаланатын саннан және құннан қалған жыл басындағы қалдыққа орташа жоғарылатылған баға саналады.
- **Fifo әдісі бойынша бағалау**
Ауыспалы қалдықтар соңғы сатып алуға кеткен шығындармен бағаланады; егер бірінші алынған өндіріс қаражаты сол сияқты бірінші шығындалған болса, орташалау тәсілінің орнына жарамды, (Fifo = first in, first out).

2 Құнның анықтамасы

2.3 Құнның жалпы ұғымы

- ***Lifo әдісі бойынша бағалау***

Егер соңғы сатып алынған өндіріс қаражаттары бірінші шығындалған болса Бұрынғы іс-шаралардың шығыны ауыспалы қалдықтар бойынша бағаланады. (Lifo = last in, first out).

- ***Тұрақты пайдалану құны***

Таяудағы бірнеше жылда тұрақты құнын негізгі құралдар пайдалану үшін рұқсат етілген, егер негізгі құралдар үнемі шығыс мүмкіндігі бойынша толтырылып тұрса (мыс., шеберханалық құралдар). Саны мен бағаларында аздап ауытқулар болса, қосымша және өндіріс материалдары үшін ғана айналым капиталында жол беріледі.

- ***Құнның кері анықтамасы***

Кірісті санамағанда бағалау күнінде нарықтық баға бойынша өндіріс шығындарын анықтау; өнім үшін жарамды, бөлек анықтауға болмайтын дайындауға кеткен шығындар, мыс; сүт өндірісіндегі бұзау шығындары.

Құн бейімдеу

- ***Амортизация***

Тұтыну, тозу және құны төмендеуінің нәтижесінде тозған материалдық құндылықтардың құнының төмендеуімен бейімделеді. Ол сол уақытта төрт салық ұғымының жалпы түсінігі болып табылады:

- тозу салдарынан есептен шығару (ТСШ)
- қордың таусылуы себебінен есептен шығару (ҚТШ)
- төменгі ішінара құнын есептен шығару
- ерекше амортизациялық есептен шығарулар. Тозу салдарынан азайтулар уақыт немесе өндірістік салдары бойынша есептелуі мүмкін.

- ***Өнімділігі бойынша амортизацияны есептеу***

Амортизацияның соммасы жалпы күтілетін өнімділікке тәуелді қойылады. Бір шаруашылық жылға жататын есептен шығарулар, шаруашылықтың осы жылымен анықталатын өнімділікке байланысты.

2 Құнның анықтамасы

2.3 Құнның жалпы ұғымы

- **Желілік есептен (тұрақты) шығарулар**

Әр уақытты кезеңде тең сомасы есептен шығарылады.

- **Дегрессивті есептен шығарулар**

Азайтылатын есептен шығару үлесі;

мынадай болып бөлінеді:

- *Арифмет.-дегрессивті ОВИ (дигиталды)*

Есептен шығаруға жататын қызмет мерзімінен шыға отырып, ОВИ жыл сайын тең сомаларымен азайтылып отырады.

Мысалы: Қызмет ету мерзімі - 6 жыл, ОВИ жылдар бойынша мыналарды құрайды:

1-ші 2-ші 3-ші 4-ші 5-ші 6-ші

6/21 5/21 4/21 3/21 2/21 1/21

= 21/21 сатып алуға шығындар

21 = жылдар сомасы (1+2+3+...)

- *Геометрикалық –дегрессивті ОВИ*

Бұл жағдайда тиісті қалдық баланстық құнынан пайыздардағы есептен шығарулардың тең нормасы аударылады.

- *Азайтылатын дифференциалды нормасымен ОВИ*

Мүлікті бөлу мерзімі жылдар тобына бөлінеді, олар үшін ОВИ нақты пайыздық нормасы орнатылады.

- **Прогрессивті есептен шығарулар**

Артырылатын есептен шығару үлесі. Ол аз пайдаланады және неміс сауда және салық құқығымен рұқсат етілмейді.

- *Төменгі жартылай құнға дейін есептен шығару*

Егер тиісті мүліктің жартылай құны баланстық құнынан ол нормаланған есептен шығарулар өткізілгенде ғана төмен болған жағдайда қолдануға болады.

- *Ерекше есептен шығарулар*

Нақты жағдайларда салық құқығымен қызмет көрсету мерзімінің соңына дейін шығындалатын жасырын резервтер құрылғанда арттырылған есептен шығарулар жіберіледі. Ол уақыт бойынша табысты ауыстыруға әкеледі.

2 Құнның анықтамасы

2.3 Құнның жалпы ұғымы

- **Құнды арттыру**

Мүлік құнын өсіретін өзгерістерді есептеу. Неміс салық және коммерциялық құқығы оны тек кейбір жағдайларда ғана рұқсат береді, әсіресе, күрделі жөндеуден, қайта құрудан немесе өсімнен (мал) құны арттырылады.

- **Құнды тәртіпке келтіру**

Активтегі мүліктің құнды тәртіпке келтіру (тым жоғары бағаланған дебет құнының бейімделуі)

3. Шығындар және өндірістік нәтижелер

3.1 Шығындар түсінігі

Шығындар

Оларды нақты өндірістік нәтижелерге жету үшін пайдалану кезіндегі өндірістік факторлар құнын тұтыну.

Өндірістің ауыл шаруашылық технологияларында, нақты айтқанда, ауыл шаруашылық кәсіпорындарында мынадай маңызды шығындар бағыты жасалады:

Өндірістің қысқа мерзімді қаражаттарын тұтыну

(материалдарды), мысалы, тұқым, тыңайтқыштар, өсімдікті қорғау құралдары, отын және т.б.

еңбекті төлеу шығындары

жалданатын жұмыс күші → еңбекақы
отбасылық жұмыс күші → аударылған еңбекақы } еңбекақыдағы қажеттілік
(төленбейтін жұмыс күші)

Назар аударыңыз:

Отбасы жұмыс күшін табыстан төленгенімен, алайда оның бір мезгілде баламалық шығындары да бар.

қызмет көрсету шығындары

мысалы, бухгалтерлік есепті жүргізу, машинаны жалға алу.

ұзақ мерзімді өндіріс қаражаттарын пайдалану

Ұзақ мерзімді өндірістік қаражаттарының құнын пропорционалды тұтыну, пропорционалды есептен шығарулар.

капиталды пайдалану шығындары

- Қарыз капиталы → пайыздар
 - Жекеменшік капитал → пайыздық мөлшерлеме
- } пайыздардағы қажеттілік

Назар аударыңыз:

Жекеменшік капитал сондай-ақ, табыс есебінен сыйақыланады және бір уақытта шығындарды (баламалық шығындар) болжалдайды.

басқа да шығындар

мысалы, сақтандыру, өндірістік салықтар.

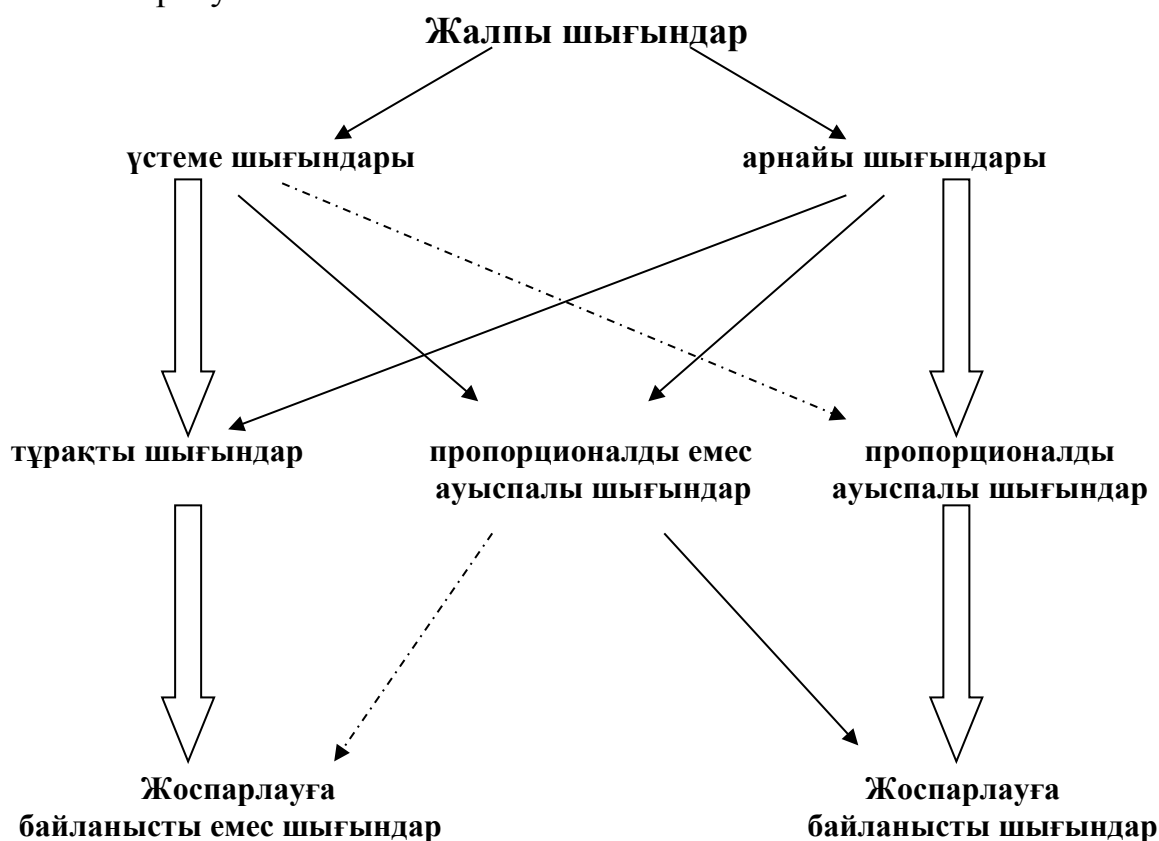
3. Шығындар және өндірістік нәтижелер

3.2 Шығындарды топтастыру

Кесте: Шығындарды топтастыру

Ауыл шаруашылық кәсіпорынның шығындарын топтастыру мыналарға байланысты:

- өнімге деген қатысы (технологиялар).
- өндіріс көлемінің өсімі кезіндегі өзгерісі.
- жоспарлау .



Шығындарды бөлу

Ауыл шаруашылық кәсіпорында үнемі бірнеше өнім түрі өндіріледі. Сондықтан, әдетте, шығындардың екі түрлі түрлері бар, нақты айтқанда:

- **Үстеме шығындары**

Көптеген өндірістік технологияларымен пайдаланатын өндірістік факторларға шығындар, олар бір өнімге, технологияларға тікелей немесе жанама жата алмайды. Мысалы, жалпы жұмыс күші, ғимараттар және т.с.с.

- **Арнайы шығындар**

Нақты өнімге немесе технологияларға жататын тікелей немесе жанама шығындар.

3. Шығындар және өндірістік нәтижелер

3.2 Шығындарды топтастыру

Мысалы, тыңайтқыштар, концентратталған азықтар, арнайы машиналар.

Шығындардың өзгеруі

Арнайы және үстеме шығындарын өнім көлемін өзгерту кезінде қалай болатынына байланысты бөлуге болады, олар өндіріс технологияларын кеңейту кезінде өзгерістерге теңестіріледі. Тұрақты және ауыспалы (пропорционалды/ пропорционалды емес) шығындар деп бөлінеді («Шығындар динамикасы» кестесін қараңыз).

- **Тұрақты шығындар**

Мысалы: Бар ғимараттарға олардың қуаттылығы шегінде шығындар.

- *жалпы шығындар:*

тұрақты шығындар, яғни өнім көлеміне байланысты емес.

- *орташа шығындар:*

азайтылатын, яғни, өнім көлемі неғұрлым жоғары болғанымен, соғұрлым өнім бірлігіне шығындары төмен болады (шығындар депрессиясы).

- *шекті шығындар:*

қуаттылығы шегінде нөлге тең.

- **Пропорционалды емес - ауыспалы шығындар**

Мысалы: қуаттылықты арттыру кезінде қосымша машинаға шығындар.

- *жалпы шығындар:*

қуаттылық шегінде тұрақты шығындар, қуаттылықты өсіру кезінде секірмелі өсуі.

- *орташа шығындар:*

«ара тісі формасында» өзгереді.

- *шекті шығындар:*

қуаттылықты арттыру кезінде ғана туындайды.

- **Пропорционалды ауыспалы шығындар**

Мысалы: астық өндіру кезінде егіс материалының шығындары.

- *жалпы шығындар:*

өндіріс/технологиялар көлемін кеңейтуге пропорционалды өзгереді.

3. Шығындар және өндірістік нәтижелер

3.2 Шығындарды топтастыру

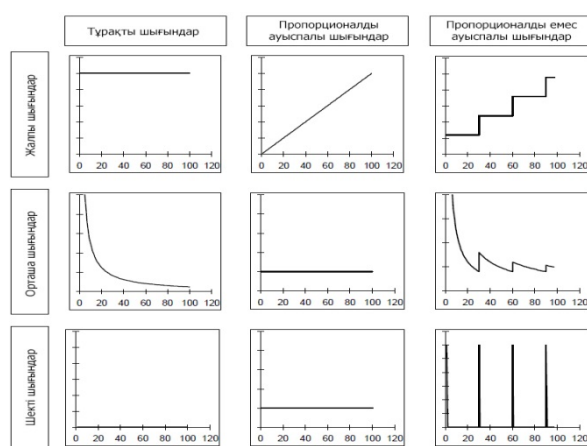
- *орташа шығындар:*
тұрақты болып қалады (тұқым шығыны 1 га)
- *шекті шығындар:*
тұрақты (әр келесі га үшін қосымша тұқымға бірдей шығындар)

Кесте: шығындар динамикасы

Өндіріс көлеміне байланысты тұрақты, пропорционалды-ауыспалы және пропорционалды емес-ауыспалы шығындарын өзгеруі жалпы, орташа және шекті шығындар түрінде беріліп отыр.

X белдігі: өндіріс көлемі

У белдігі: шығындар (ақшалай мәнде)



Жоспарлаудан шығындардың байланысы

Кәсіпорынды дамытуды жоспарлау аясында, әдетте, түрлі іс-шаралар қарастырылып отыр, мысалы:

- жаңа өндірістік технологияларын енгізу
- бар технологияларды қарқындату
- машиналар мен ғимараттарға инвестиция салу
- **Жоспарлы-байланысты шығындар**

Кәсіпорын даму жоспарын іске асыру кезінде өткізілетін іс-шаралар жоспармен шығарылған және оларға байланысты шығындарын (немесе олардың үнемдеуін) туғызады.

3. Шығындар және өндірістік нәтижелер

3.2 Шығындарды топтастыру

- **Жоспарлы-байланысты емес шығындар**

Жоспарлау кезіндегі жоспарда тұрмайтын кәсіпорын шығындары «жоспарлы-байланысты емес» шығындар деп аталады. Мысалы, Бар ғимараттар мен көп жылды дән дақылдары, жер салығы, кәсіпорын сақтандаруына, тұрақты жұмысшылардың еңбекақысы үшін тұрақты шығындар. Олардың объективті екенін де ажыратып көруге болады, яғни олар шынында да жоспарға байланысты емес екенін немесе субъективті болжамдар себебімен байланысты емес екенін; немесе тұрақты жұмыс күшінен пайда болу мүмкін екенін, ол әлеуметтік және басқа да себептердің нәтижесінде әрекетке қосылуы мүмкін болған.

«Жоспарлы-байланысты емес» шығындар айтарлықтай дәрежеде тұрақты шығындармен ұқсас, ал «жоспарлы-байланысты» шығындар ауыспалы шығындарға сәйкес келеді.

Жоспарлы-байланысты емес (тұрақты) шығындарының үлесі жоспарлау кезеңін артуымен азаяды, сол уақытта жоспарлы-байланысты шығындарының үлесі артады. Мысалы, Келер жылға өндірісті жоспарлау кезінде жоспарда шығындар үлесі келесі 20 жылға өндірісті дамытуды жоспарлаудан қарағанда аз болады.

Жоспарлаудан шығындардың байланысына байланысты шартты-ауыспалы шығындары жайлы айтуға болады.

- **Шартты-ауыспалы шығындар**

Олар өндірістік немесе жоспарлы жағдайға байланысты тұрақты (жоспарлы-байланысты емес) немесе ауыспалы (жоспарлы-байланысты) болу мүмкін, шартты-ауыспалы шығындар деп аталады.

3. Шығындар және өндірістік нәтижелер

3.3 Өндірістік нәтижелерді топтастыру

Өндірістік нәтижелер (ӨН).

Кәсіпорында өндірілген өнім және орындалған қызметтердің ақшалай мәні.

Нақты кезеңге өндірістік тауарлардың ақшалай құнын құрайтын түсімге карама-қарсы, өндірістік нәтижелер объектіге (Input) жатады.

Төменде ауыл шаруашылық кәсіпорындарының өндірістік нәтижелерінің мүмкін топтастыруы баяндалған.

Пропорционалды өндірістік нәтижелер

Пропорционалды өндірістік нәтижелер – бұл өндірістік технологиялар көлеміне пропорционалды өзгертін мөлшері. Олар бірінші кезекте тауар өнімін жеткізумен қозғайды.

Пропорционалды емес өндірістік нәтижелер

Пропорционалды емес өндірістік нәтижелерінің мөлшері өндіріс технологияларын пропорционалды кеңейтуден артық немесе аз. Пропорционалды емес өндірістік нәтижелері тауарлық емес өнімін шығару кезінде кездеседі (мысалы, даттаудан сақтау).

Негізгі өндірістік нәтижелер

Кәсіпорын қызметінің мақсаты болып табылатын өнім шығару, нақты айтқанда:

- сату үшін (мысалы, жемдеудегі шошқалар)
- жекеменшік кәсіпорында пайдалану үшін.

Глеспелі өндірістік нәтижелер

Негізгі өнімді (қосымша өнімді) шығару кезінде шарасыз өнім, сондай-ақ кәсіпорын шегінде немесе ішінде пайдаланатын.

Нарықтық өндірістік нәтижелер

Өндірістік нәтижелер нарықтық болып табылады, егер өнім үшін нарық болса, яғни егер өнімді сатуға болатын болса. Нарықтық деп тиісті тауар сатуға жататын деп тануға болмайды.

Нарықтық емес өндірістік нәтижелер

Нарықтық емес деп сатуға мүмкін емес немесе кәсіпорында ғана пайдалануға жататын өндірістік нәтижелері болып табылады.

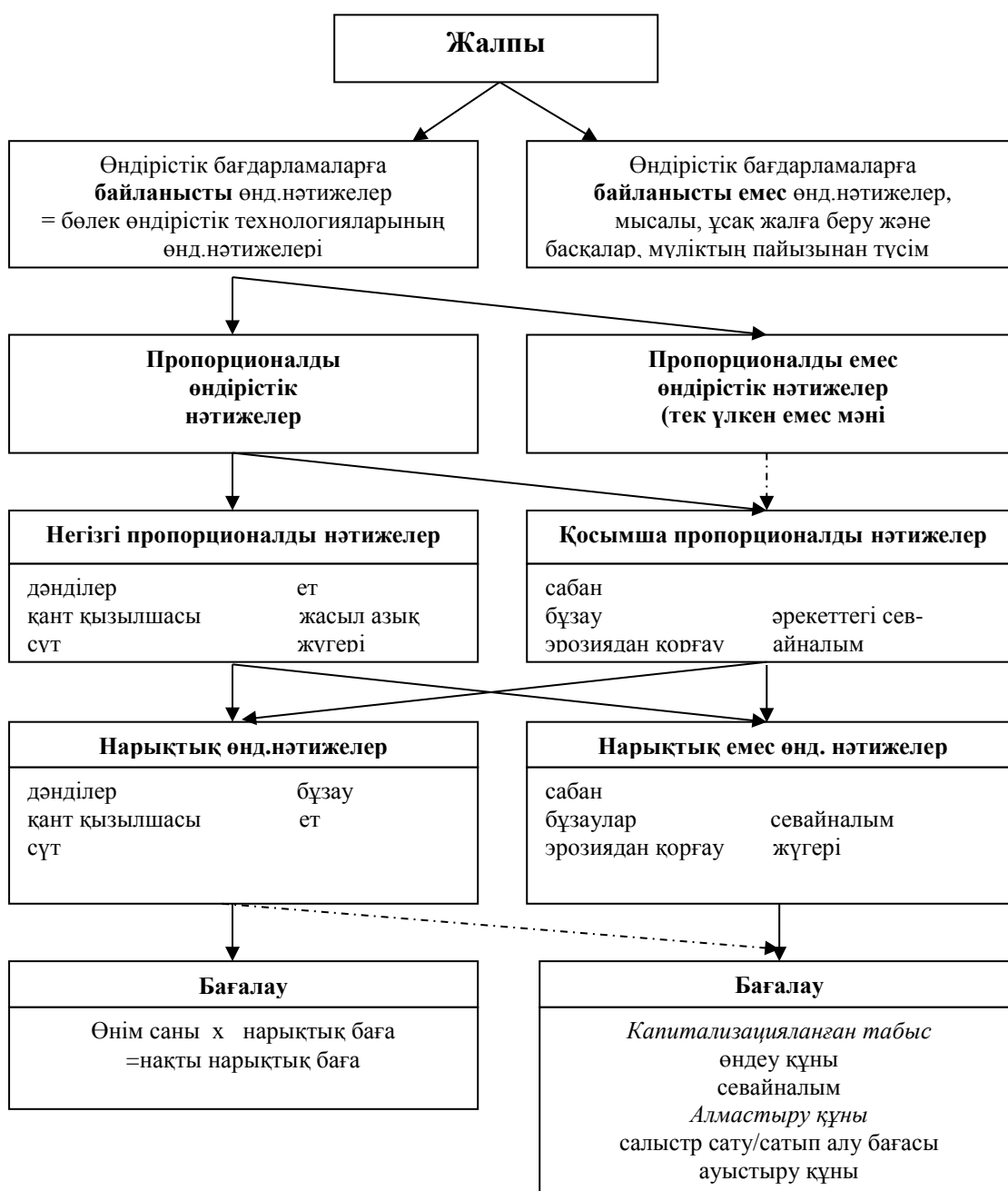
3. Шығындар және өндірістік нәтижелер

3.3 Өндірістік нәтижелерді топтастыру

Ішкі өндірістік нәтижелер

Кәсіпорында пайдалануға болатын және нарықтық ӨН деп есептелмейтін барлық өндірістік нәтижелер. Жиі кәсіпорын ішінде пайдалану мүмкіндігімен нарықтық өндірістік нәтижелерін де ішкі қажеттілік үшін өнім ретінде көрсеткен тиімді болады.

Кесте: Өндірістік нәтижелерді топтастыру және олардың бағасы



3. Шығындар және өндірістік нәтижелер

3.4 Өндірістік нәтижелерді бағалау

Өндірістік нәтижелерді бағалау мүмкіндігі

а) Нақты нарықтық баға

өнім саны

× франко-двор бағасы (тауардың орналасқан жері)

= нақты нарықтық баға

(франко-двор бағасы = нарықтық баға – нарыққа жеткізу бойынша көлік шығындары)

Нақты нарықтық баға, әдетте, нарықтық өндірістік нәтижелерге қатысты.

б) Капитализацияланған табыс

Капитализацияланған табыс ішкі нәтижелерді бағалау үшін қызмет етеді.

Олар тиісті ауыл шаруашылық кәсіпорында бағаланған тауарды пайдалану кезінде табысты өсірумен өлшенеді.

- *сөвайналым құны*
- *қайта өндеу құны*

қайта өндеуден түсім

-қайта өндеуге шығындар

= қайта өндеудің жиынтық құны

/ бағаланатын тауардың пайдаланатын саны

= қайта өндеудің бірлігіне құны

в) Ауыстыру құны

Ауыстыру құны бірінші кезекте, нарықтық емес өндірістік нәтижелерін бағалау үшін қызмет атқарады (нарықтық баға жоқ дегендер үшін).

- *сатып алудың салыстырмалы құны*

Сатып алудың салыстырмалы құны және қосымша тауар сатып алу құны ақшалай сомасына сәйкес, оны сондай арзан тең бағалы ауысыммен сатып алу үшін жұмсау қажет.

- *сатудың салыстырмалы бағасы*

Тауарды сатудың салыстырмалы бағасы ақшалай сомасына сәйкес, ол түсім ретінде сондай арзан тең бағалы ауысыммен сатудан алынған алынуы мүмкін.

Ауыстыру шығындарының құны

Тауарды ауыстыру шығындарының құны сондай сападағы басқа тауарды арзан шығару мүмкіндігіне сәйкес келеді, ол, әдетте, нарықтық емес болып табылады.

3. Шығындар және өндірістік нәтижелер

3.4 Өндірістік нәтижелерді бағалау

Тиісті құнды таңдау

Егер бағаланатын тауар үшін бірнеше құны белгіленсе, онда тиісті құнды таңдау кезінде экономикалық тұрғыдан мындай ережелер бойынша әрекет еткен жөн:

а) нақты нарықтық бағасы құнның төменгі шегі болып табылады

Егер капитализацияланған құны нарықтық құннан төмен болса, онда бағаланған тауарды сату жекеменшік кәсіпорында пайдаланудан тиімдірек болады. Ең төмен сатуды ауыстыру құны болған жағдайда да сол сияқты тиімдірек болады, өйткені ауыстырумен үлкен экономикалық эффектке жетуге болады.

б) Капитализацияланған құны жоғарғы құн шегі болып табылады

Бұл капитализацияланған құн нарықтық құннан жоғары болған жағдайда ғана әрекет етеді. Егер ауыстыру құны нарықтық және капитализациялану құнынан жоғары болса, онда ауыстыру экономикалық тұрғыдан мәнсіз болады, өйткені ауыстыруға оны сатудан немесе кәсіпорында пайдаланудан түсім түскеннен көп төленуі мүмкін.

в) Ауыстыру құны

Ол тек нарықтық құны мен капитализацияланған құн арасында болса ғана орынды болады (б түсініктемесін қараңыз).

Егер ауыстырудың бірнеше құны болса, онда ең төмені орынды болады. Егер бір немесе бірнеше ауыстыру құны нарықтық құннан төмен болса, онда нарықтық құны қолданылады (а түсініктемесін қараңыз).

3. Шығындар және өндірістік нәтижелер

3.5 Өндірістік нәтижелер мен шығындардың есебі

Шығындар

Жұмсалған/пайдаланатын өндіріс факторларының ақшалай құны өндірістік нәтижелерді дайындау үшін.

- **Тұрақты шығындар**

= белгіленген шығындар

= өзгеріссіз шығындар

= тұрақты шығындар

Өндіріс көлемін өзгерту кезінде тұрақты болып қалатын шығын түрлері.

- **Ауыспалы шығындар**

= өзгертін шығындар

Өндіріс көлемінің өзгеруімен өзгертін шығын түрлері

- **Пропорционалды шығындар**

Өндіріс көлемінің пропорционалды өсуін арттыратын шығын түрлері.

- **Прогрессивтік азайтылатын шығындар**

= дегрессивтік шығындар

Өндірістен гөрі баяу өсетін шығын түрлері.

- **Прогрессивтік өсетін шығындар**

= прогрессивтік шығындар

Өндірістен гөрі жылдам өсетін шығын түрлері.

- **Регрессивтік шығындар**

Өндіріс өсімімен төменделетін шығын түрлері (мысалы, шошқа қорада мал басының артуымен айтарлықтай төменделетін жылу шығындары).

- **Ақшалай шығындары**

Жедел бухгалтерлік есепке қаржы бухгалтерлік есебінен өз бағалары бойынша есепке алынатын және төлемдерге негізделетін шығын түрлері.

- **Есептік шығындар**

Жиі «Қосымша шығындар» түсінігімен тең мағыналы, қаржы бухгалтерлік есебінен алынбайтын негізіне төлемдер немесе төлем түрлері жататын шығын түрлері:

- есептік пайыздар (өндіріске қажет капитал үшін пайыздық мөлшерлеме).

- есептік жалға алу (жекеменшік және жалға алынған жерге жалға алу құны).

3. Шығындар және өндірістік нәтижелер

3.5 Өндірістік нәтижелер мен шығындардың есебі

- есептік есептен шығарулар (қайта қалпына келтірумен есептен шығару)
- кәсіпкердің есептік еңбекақысы
- есептік тәуекелдер
(сақтандырылмаған бөлек тәуекелдері)

Өндірістік нәтижелер

Көлемімен немесе шығарылған өнім құнымен өлшенген кәсіпорынның шығарған өнімі (тауарлар, қызмет көрсетулер және құқықтар).

- Негізгі өндірістік нәтижелер

Өндірістің жекеменшік мақсаты өнімді дайындау болып табылады, нақты айтқанда:

- сату үшін (мысалы, жемдеуде тұрған шошқалар)
- өз кәсіпорынында пайдалану үшін (мысалы, сүт өндірісіне табын толтыру үшін мал өсіру).
- Қосымша өндірістік нәтижелер
Негізгі қызмет түрімен жасалатын (ілесіп келетін) және кәсіпорында немесе кәсіпорыннан тыс пайдаланатын өнімдер (мысалы, сүт өндірісі кезінде бұзаулар).

Нақты шығындарды есептеу

Есепті кезеңнің нақты құрылған шығындарда (көлемі мен бағаларында) негізделеді. Шығындарды қосымша бақылау үшін қажет.

Жоспарлы шығындарды есептеу

Күтілетін (берілген) шығындарға негізделеді. Ол болашақ шығындарын жоспарлайды (мысалы, сметаны) және шығындарды ағымды бақылау үшін қызмет атқарады.

Нормативтік шығындарды есептеу

Нормативтік (стандартты) шығындарға негізделеді. Ол шығындарды қосымша бағалау үшін қызмет етеді.

3. Шығындар және өндірістік нәтижелер

3.6 Түрлер бойынша шығындар есебі

Түрлер бойынша шығындар есебі

Олармен толық мөлшерлік және құндық есеп және есептік кезеңге түрлер бойынша барлық шығындар тәртіпке келтірілуі жүргізіледі (мысалы, тыңайтқыштар, азық, еңбекақы) ШТОМОТ* үшін негіз ретінде және бірінші жалпы сомалық шығындарды бақылау үшін бастапқы нүктесі ретінде.

*ШТОМОТ=шығындардың туындау операциялары мен орындарын талдау.

Негізгі шығындар

= шығындарға тең шығындар

Есепті кезеңнің қаржы бухгалтерлік есебінен түрлер бойынша шығындар есебіне өзгеріссіз ауыстырылатын шығын түрлері (тең мөлшерде және құнда).

Басқа да шығындар

=шығындар бойынша әр түрлі шығын тараулары

Есепті кезеңнің қаржы бухгалтерлік есебінен түрлер бойынша шығындар есебіне ауыстыру алдында қайта бағаланатын шығын түрлері (мысалы, баланстық есептен шығарулар).

Қосымша шығындар

= шығындар мен түрлі шығындарға лайық емес шығындар.

Бухгалтерлік есептен негізгі шығындарға тікелей қосымша ауыстырылатыны есепке алынатын шығын түрлері:

- басқа шығындар, қайта бағаланған басқа шығындар (мысалы, есептік есептен шығарулар).
- басқа кезең шығындарының кезеңдеріне бөлінген (мысалы, негізгі қорларға инвестицияларына алдын ала салығы).
- күтілмейтін шығындар.
- (мысалы, есептік тәуекелдер).
- есептік еңбекақы (кәсіпкердің еңбегіне еңбекақы есебі және кәсіпорынның төленбейтін жұмыс күші).
- жекеменшік капиталға есептік пайыздар (жекеменшік капиталға пайыздық мөлшерлеме)

3. Шығындар және өндірістік нәтижелер

3.7 Туындау орны бойынша шығындар есебі

Олардың туындау орны бойынша шығындар есебі

Ол шығындардың бөлек салалары бойынша шығындарын бақылау үшін қызмет етеді және олардың тасушылары бойынша есептеу негізі болып табылады.

Ол түрлер бойынша шығындар есебінде есепке алынған үстеме шығындарын бөлек есептік кәсіпорын салаларына (туындау орнына) бөледі және ішкі өндірістік нәтижелерін (жиі өндірістік есебінің есептік ведомосі арқылы) есепке алады және есептейді. Бір элементті шығындар сипатымен шығын түрлерін тікелей олардың тасушыларына жатқызуға болады. Жақсы бағыт үшін олар туындау орны бойынша шығындар есебінде жүргізіледі.

Үстеме шығындары

Белгілі тасушыларына (=түпнұсқалы үстеме шығындары) жатқызуға болмайтын шығын түрлері немесе оларды тәжірибелік ойлардан жатқызуға болмайды (=түпнұсқалы емес шығындар):

- *Туындау орны бойынша тікелей шығындары*

=олардың туындау орны бойынша бір элементті шығындары

Олардың туындау орнына тікелей жатқызылу мүмкін шығын түрлері.

- *Туындау орны бойынша жанана шығындар*

=туындау орны бойынша үстеме шығындары

Тек шығындарды бөлу коэффициенті арқылы туындау орнына жатқызуға болатын шығын түрлері.

Тікелей шығындар

Оларды тек тікелей тасушыларға ғана (жиі тек материал және белгілі еңбекақы шығындары кезінде ғана мүмкін) жатқызуға болатын шығын түрлері).

Арнайы шығындар

Өндірістің тек бір саласы үшін арнайы пайдаланатын өндірістің негізделген қаражаттар шығындары.

Бастапқы шығындардың түрлері

(=таза, қарапайым, бастапқы шығын түрлері)

Барлық нарықта төленіп сатып алынатын тауарлар, ал ауыл шаруашылықта сондай-ақ, сыртқы шығындар да бар.

Қайталама шығын түрлері

(=аралас, жиынтық, өндірілетін шығын түрлері) кәсіпорында туындаған және ішкі шаруашылық өндірістік есебінде және олардың туындау орнында ескерілген барлық шығындар; ауыл шаруашылығында сондай-ақ, ішкі шығындар.

3. Шығындар және өндірістік нәтижелер

3.8 Тасушылар бойынша шығындар есебі

Тасушылар бойынша шығындар есебі

Ол өндірістік қызмет нәтижелеріне шығындарын жатқызады (шығын тасушылары).

Өнім бірлігіне тасушылар бойынша шығындар есебі

Өнім бірлігіне тасушылар бойынша шығындар есебі өндірістік нәтижелер бірлігіне шығындарды анықтайды.

Кезеңге тасушылар бойынша шығындар есебі

(=өндіріс нәтижелерінің есебі) бір кезеңнің шығындарын сол кезеңнің өндірістік нәтижелерімен салыстыру (жиі тоқсан сайын немесе ай сайын = қысқа мерзімді нәтижелік есеп), нақты айтқанда:

- барлық кәсіпорын үшін
- кәсіпорын бөлігі үшін (егер олар ақырғы өнім-шығын тасушыларын өндіріп отырса)
- өнім тобы үшін
- өнімнің бөлек түрлері үшін

Жалпы шығындар әдісі

Кезеңге өндірістік нәтижелерімен салыстырылатын және кезеңге барлық шығындармен жасалатын кезеңнің тасушылары бойынша шығындар есебі. Мәселе: өндірістік шығындар кезеңге айналымнан келген түсімнен тұрады (табысты қосқанда) және қор көлемінің өзгеруінен (дайындауға шығындар бойынша бағаланған) тұрады.

Айналым бойынша шығындар әдісі

Кезеңге тасушылар бойынша шығындар есебі, ол жоғары аталған мәселені болдырмау үшін бір кезең айналымынан түсім арқылы шығарады және оған тиісті шығындарды жатқызады.

Шығындардың толық есебі

Барлық шығындар (бір элементті және үтеме) шығын тасушыларына жатқызуға болады.

3. Шығындар және өндірістік нәтижелер

3.8 Тасушылар бойынша шығындар есебі

Шығындардың жартылай есебі

Жалпы шығындардың тек бөлігі ғана шығын тасушылар есебіне жатады. Жартылай шығындар есебінде ескерілмеген шығындар мынадай болып қалады:

- *үстеме шығындары*, өйткені, оларды туындауға сәйкес шығындар тасушыларына жатқызуға мүмкін емес немесе
- *тұрақты шығындар*, өйткені олар өндіріс көлемін өзгерту кезінде жалпы шығындар динамикасына әсер етпейді.

Маржиналды табыстар есебі (жеңілдетілген)

Шығындардың жартылай шығындары, ол ауыспалы шығындарды тек шығындар тасушыларына жатқызады, мысалы, шекті шығындар (жоспарлы) калькуляциясы.

- **Шекті шығындар**

Соңғы қосымша өнім бірлігімен дайындалуымен шыққан шығындар.

- **Шекті түсім**

Шекті шығындармен байланысатын өндірістік нәтижелердің ақшалай мәндегі мөлшері.

- **Шекті табыс**

Өндірістің соңғы қосымша қаражат бірліктерін (шекті шығындар) пайдаланумен жететін табыс (табиғи).

Маржиналды табыстар есебі (кең мағынада)

= кезеңге тасушылар бойынша шығындарын тұрақты шығындарын жабу қаражаттарын есептеу, егер ауыспалы шығындармен қатар кезек-кезегімен тұрақты шығындарының бөлігі де есептен шығарылған жағдайда.

Мысалы:

өндірістік нәтижелер

-ауыспалы шығындар

=маржиналды табыс I

-тұрақты шығындар үлесі

=маржиналды табыс II

СТР 69

3. Шығындар және өндірістік нәтижелер

3.8 Тасушылар бойынша шығындар есебі

Кесте: тасушылар бойынша шығындар есебінің нәтижелері

Кезеңге тасушылар бойынша шығындар есебі	Бірлікке шығындар есебі	
Өндірістік нәтижелер - шығындар = есептік табыс	Жалпы шығындар /өндірістік нәтижелер көлемі = өзіндік құны	Бірлікке жалпы шығындары
Өндірістік нәтижелер - тікелей шығындар = тікелей шығындарсыз өндірістік нәтижелер	Тікелей шығындар /өндірістік нәтижелер көлемі = бірлікке шығындары	Бірлікке Жартылай шығындары
Өнім -ауыспалы шығындар =маржиналды табыс	Ауыспалы шығындар /өндірістік нәтижелер көлемі = бірлікке ауыспалы шығындары	

4.Өндіріс технологияларын бағалау

4.1 Жалпы ережелер

Өндіріс технологиясының мәні

Бөлек кіші салалары арасындағы көп санды байланыстары кезінде ауыл шаруашылық кәсіпорынды органикалық бір тұтас ретінде қарастырған жөн болады. Алайда, өндірістің объективті бағалау үшін маңызды алғышарты кәсіпорын кіші салаларын ең аз бірліктерге бөлу болып табылады (1 га дән дақылдары, 1 мал және т.б.), олар мыналарға мүмкіндік береді:

- көлем мен процестерді сандық жағынан аз бірліктерде ескеруіне, және
- мүмкіндік бойынша өндірістік нәтижелерін тиісті шығындармен нақты салыстыру.
- Бұл мағынада өндіріс технологиясы өндірістің ең аз мөлшердегі бірлігі ретінде қарастырылады. Алайда өндіріс технологиялары (кәсіпорын салалары сияқты) олардың соңғы өнімі бойынша аталады, демек, олар шығарылатын өнім (Output) түрі мен санымен және өндіріс құралдарымен (Input) белгіленеді.

Өндіріс технологияларының белгілейтін параметрлері

- **Өнім шығару (Output)**
Өндірістік факторының бірлігі үшін шығарылатын негізгі және қосымша өнім түрі мен көлемін өндірістік нәтижелер белгілейді:
- **нарықтық өнім**
нарықтық өнім өз бағасымен бағаланады.
- **ішкі қажеттіліктері үшін**
нарықтық емес өнім, әдетте, жеке бірліктерде белгіленеді.
- **Өндіріс қаражаттарын пайдалану (Input)**

Өнімнің бір бірлігіне қажет өндіріс қаражатының түрі мен көлемі ақшалай мәнде (шығындар) немесе табиғи бірліктерде өлшенеді.

- (Арнайы) шығындар

Өндірістің нарықтық қаражаттары өз бағалары бойынша бағаланады. Сонымен қатар, пропорционалды ауыспалы арнайы шығындары (мысалы, өсімдікті қорғау) және пропорционалды емес тұрақты (астық сөрлем үшін қоймалар) шығындар болып бөлінеді.

4.Өндіріс технологияларын бағалау

4.1 Жалпы ережелер

Соңғысы үшін калькуляция мақсатына байланысты жиі ақшалай бағалаудан бас тартады және тек табиғи қажеттілікті (фактордағы қажеттілік) есепке алады.

- **Ішкі қажеттілік үшін өнімдегі қажеттілігі**

Егер өндіріс құралы басқа өндірістік технологияның ішкі қажеттілігі үшін өнім болып табылса, онда ол ішкі қажеттілік үшін қажеттілік ретінде табиғи түрде беріледі.

- **Өндіріс факторындағы қажеттілік**

Кәсіпорында шектеулі көлемде бар және шығындарда ескерілмейтін (мысалы, жер, ғимарат, жұмыс күші) өндірістік факторларына қажеттілігінің көлемі мен құрамы.

Сонымен қатар, бөлек коэффициенттері өндірістік технологияларына пропорционалды өзгертінін айтқан жөн, яғни мысалы, 6 сиыр үшін жұмыс күшіндегі қажеттілігі екі сиырдан қарағанда 3 есе артық болады. Ондай сәйкестік болмаған жерде ол өндіріс технологиясын сипаттау кезінде ескерілуі тиіс.

4.Өндіріс технологияларын бағалау

4.2 Бағалау критерийлері

Өнімділік

Өнімділік өндіріс құралдарын пайдаланудың **техникалық өнімділігі** деп түсінеміз. Өндірісте қатысатын түрлі өндірістік факторлар табиғи бірліктерде жалпылана алмайды. Сондықтан өнімнің жасалған көлемі олардың өндіріс факторлары үшін пайдаланған біріне жатады (жеке өнімділік).

Табиғи өнімділік

Ең алдымен, өнімділік өз мәні бойынша физикалық бірліктерде өлшенеді. Келесі жеке өнімділігі жайлы айтады:

- **аудан бірлігінің өнімділігі**
1 га ауданынан астық (мысалы, гектардан 60 ц астығы);
- **еңбек өнімділігі**
1 жұмыс күшіне астығы немесе 1 жұмыс сағатына (мысалы, 4 ц астығы 1 жұмыс сағатына);
- **капитал өнімділігі**
негізгі, мал айналма капиталының бірлігіне өндеу (мысалы, 2,4 шошқа жемдеуде жылына 1 мал орнына).

Құнды өнімділігі

Өнімділіктің табиғи көрсеткіштерінің кемшіліктері бар, өндірістік факторды пайдалану кезінде негізгі өніммен қатар тағы да басқа өнімдер шығарылады. Кемшілік жойылады, егер түсімді бағалайтын болсақ. Онда өнімділіктің ақшалай мәні жайла сөз қозғалады (құнды өнімділігі) (өндірістік өндеу 1 га рубльда, 1 жұмыс сағатында).

Қарқындылық

Басқа факторға сәйкес келетін бір өндіріс факторын пайдалану көлемі **(өндірістік факторлар арақатынасы)**.

Қарқындылығы жайлы мәліметтер табиғи және ақшалай бірліктерде белгіленеді. Жоғарғы пайдалану дәрежесінде *қарқынды* шаруашылық тәсілі жайлы сөз қозғалады, аз пайдалану дәрежесінде – *экстенсивті* тәсілі жайлы айталады.

4. Өндіріс технологияларын бағалау

4.2 Бағалау критерийлері

Мысалы, еңбек сыйымдылығы:

8 жұмыс сағаты жылына 1 га астыққа;

Капитал сыйымдылығы:

2500 ақш бірлігі машина капиталы 1 га,

100 бірлік ІҚМ ауыл шаруашылық жердің 100 гектарына.

Тиімділік

Табыс (тиімділігі) өндірістік факторларын пайдалану (ақшада бағаланған) арақатынасы мен өзара әрекет етуден жасалатын өндірістің **экономикалық өнімділігі** деп түсінеміз. Тиімділікті есептеу кезінде *түсім – белгілі уақытқа шығындарын есептеу және объектіге жатқызылатын өндірістік нәтижелері шығындарын есептеу* арасындағы бөлуге болады. Өндірістік нәтижелерді және шығындарды объектілі (өнімді) - бағытталған есептеулер өндіріс технологияларының тиімділігін бағалау үшін жақсы құрал болып табылады. Тиімділіктің маңызды көрсеткіштері мысалы, табыс, маржиналды табыс, өндіріс факторларын төлеу болып табылады.

4. Өндіріс технологияларын бағалау

4.3 Тиімділік көрсеткіштері

Маржиналды табыс

Маржиналды табыс есебінің тәсілі шекті құнның қағидасы бойынша шығындарды бөлек есепке алу болып табылады. Оның басты мақсаты жоспарлаудағы шешім қабылдау кезінде өндіріс технологияларының ішкі бәсекелестік масштабын белгілеу болып табылады. Жоспарлаудың пайдаланған тәсіліне байланысты маржиналды табысын есептеудің бірнеше әдіс-тәсілдері бар.

Шекті құны бойынша қағидасымен маржиналды табыс

Методикалық тұрғыдан маржиналды табыс шекті өндеуден және шекті шығындардың түрлілігінен есептеледі.

Шекті өндеуді белгілеу кезінде нарықтық нәтиже ғана ақшалай мәнде есептеледі. Ішкі шаруашылық пайдалану өнімі тек табиғи көрсеткіштерде ғана ескеріледі. Өндірісті кеңейту кезіндегі шығындардың қандай тараулары **шекте шығындарға** жататыны, ал қандайлары өзгеріссіз қалады, бірде-бір өндіріс технологиялары үшін анықтау мүмкін емес.

Алайда, ауыспалы болып табылатын шығындар бар (мысалы, егістік материалдарға, СЗР, техникаға ауыспалы шығындар, конц. азық немесе табынды толықтыру шығындары), алайда шешім қабылдау кезінде жағдайға байланысты басқа да шығындар қатары тұрақты немесе ауыспалы болып табылады.

Нәтижесінде, барлығы жоспарлау кезіндегі нақты жағдайға байланысты (жоспарлау кезеңіне, тұрақты болып саналатын факторлардың бары, өндірісті кеңейту дәрежесіне), сондай-ақ қандай жағдайда қажетті қосымша жерлер, ғимараттар, құрылымдар мен техникалар және т.б. үшін шығындар туындайтыны (амортизация, ұстауға, пайыздардағы қажеттілік, жалға алулар). Тұрақты болып қарастырылатын және шектеулі мөлшерде бар шекте шығындар тек өндіріс бағыттарын оңтайландыру кезінде ғана ескеріледі (баламалық шығындар). Маржиналды табыс мынадай тәсілмен есептеледі:

(өйткені ішкі өндеу ақшалай мәнде ескерілмейді)

нарықтық өнім

(пропорционалды және пропорционалды емес)

-ауыспалы шығындар

≡маржиналды табыс

4. Өндіріс технологияларын бағалау

4.3 Тиімділік көрсеткіштері

Демек, маржиналды табыс өндіріс технологияларының біріне салымдар болып табылады.

а) кәсіпорынның тұрақты факторларына шығындарды жабуға:

- *жер*: жерлерді жалға алу
- *еңбек*: еңбекақы
- *капитал*: амортизация, ұстау, пайыздық мөлшерлеме

б) табыс құру және «өтелмеген» тұрақты факторларын сыйақылау:

- *капитал*: жекеменшік капиталға пайыздар
- *еңбек*: төленбеген жұмыс күшінің сметасы
- *менеджмент*: кәсіпкердің қызметін сыйақылау.

Бар факторларды жақсы пайдалануға жету ынтасында маржиналды табыс өндірістік технологияларын салыстыру үшін ең лайықты масштабы болып табылады.

Бөлек кәсіпорында өндіріс технологияларының тиімділігін бағалау үшін ең мардымсыз факторына жатқызылған маржиналды табыс мөлшері анықтаушы болып табылады.

Сондықтан факторларды пайдалану кәсіпорын өндірістік технологияларының бәсекеге қабілеттілікті бағалау үшін масштаб береді.

Бір бірлікке маржиналды табыс
/бірлікке қажетті фактор
= факторды пайдалану дәрежесі

Мысалы, 1 га жерге, 1 жұмыс сағатына, 1 мал орнына, айналма қаражатының 1000 ақшалай бірлігіне маржиналды табысы.

Маржиналды табысты кәсіпорынды салыстыру үшін масштаб ретінде пайдалануға болмайды, өйткені:

- әр кәсіпорында әр түрлі факторлармен жабдықтау,
- ескерілуге тиіс бірдей шығындарды орнатуға болмайды.

Тәжірибелік тәсілі бойынша маржиналды табысы

Тәжірибелік тәсілі бойынша маржиналды табысын есептеу ауыспалы шығындар мен ішкі шаруашылық пайдалану өнімін есептеу арқылы әдістемелік тұрғыдан дұрыс калькуляциядан айырмашылығы бар:

4.Өндіріс технологияларын бағалау

4.3 Тиімділік көрсеткіштері

Тәжірибелік тәсілін пайдалану кезінде тек **пропорционалды ауыспалы шығындары** ескеріледі.

Кез келген жоспарлы шешімімен байланысты **пропорционалды емес шығындар** маржиналды табыстың есебінде ескерілмейді, тек бұдан әрі кәсіпорынның жалпы маржиналды табысынан алынады.

- мал және айналма капитал үшін **пайыздардағы қажеттілік** шығындар тарауларына енгізілмейді.
- **арнайы еңбекақы**, егер олардың мөлшері жоспарлы шешімдерге әсер етпеген (немесе тым аз әсер етпесе), немесе өндіріс технологиялардың басымдылығы әсер етпеген (жалдау еңбегімен кәсіпорындар) жағдайларда ғана ескеріледі.
- **ішкі шаруашылықта өнімді пайдалануы** қалай қолданатыны тәжірибелік ойларға сүйене отыра жеке-жеке шешіледі.

Кейбір жағдайларда бағалауды өткізуге ұсынылады (мысалы, орг. тыңайтқыштар), басқа жағдайларда басымдылықты табиғи баланс жасауды береді (мысалы, азық).

Тәжірибелік тәсілінің маржиналды табысын әдістемелік тұрғыдан дұрыс есептеуден берілген айырмашылықтары негізінде **маржиналды табысты** мынадай тәсілде есептеуі шығады:

нарық өнім құны

+ ішкі шаруашылық өнімді бөлек пайдалану құны

- пропорционалды ауыспалы шығындар *)

= маржиналды табыс

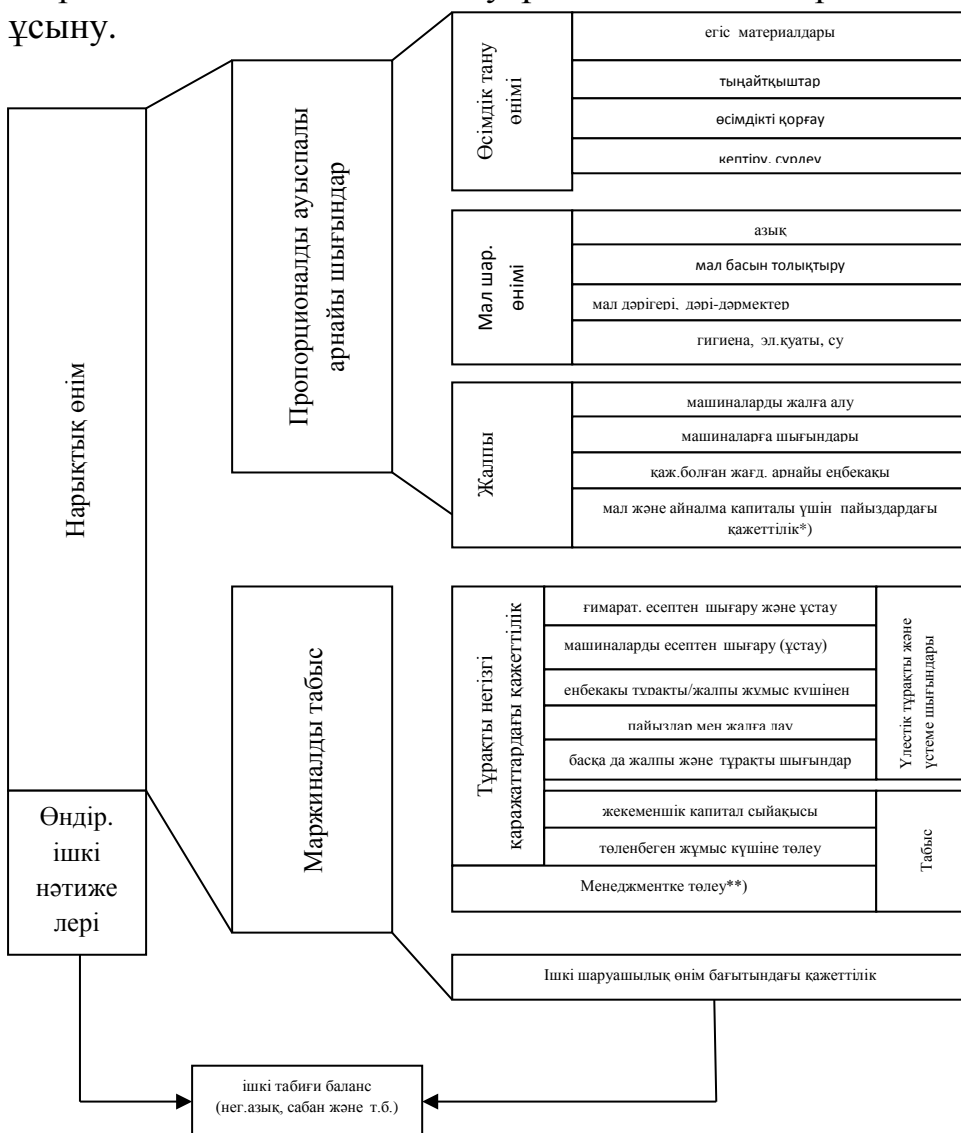
*) мал және айналым капиталы үшін пайыздардағы қажеттіліксіз, әдетте, ішкі шаруашылық өнімді пайдаланудағы бағаланған қажеттілікті қосқанда қажетті болған жағдайда еңбекақысыз.

4.Өндіріс технологияларын бағалау

4.3 Тиімділік көрсеткіштері

Кесте: Маржиналды табысты есептеу

Маржиналды табысты есептеу үшін маңызды өзара байланыстарын кестелік ұсыну.



*) Егер жекеменшік капиталынан қаржыландырылатын болса, онда пайыздық мөлшерлеме табыс үлесі болып табылады.

***) Кәсіпкердің табысы: кәсіпкерлік қызметті төлеу

4.Өндіріс технологияларын бағалау

4.3 Тиімділік көрсеткіштері

Тиімділік шегі

Өндірістік технологияны тиімділік деп санауға болады, егер пайдаланатын өндіріс факторларының (бөтен және жекеменшік) есесі қайтарылатын болса. Бұл егер бір технологияның өндірістік өндеуі өндірістік шығындардан жоғары болса, оған орын бар. Кез келген өнім бірлігіне қатысты бұл бірлік шығынына (бір даналық шығындар) өнім бағасы төмен дегенді білдіреді.

Барлық шығындар (бір даналық) жабылатын бағалар **тиімділік шегі** деп аталады.

Егер өнім бағасы тиімділік шегінен жоғары болса, **кәсіпкердің табысы** болады. Тиімділік шегі **табыс шегі** (кәсіпкердің) деп те аталады.

Жиі **«ұзақ мерзімді төмен табыс шегі»** түсінігі синонимдік тұрғыдан қолданылады, онда үлестік үстеме шығындары әрқашан ескерілмейді.

Есептеу кезінде **барлық шығындар** (балама шығындарын қосқанда) толығымен шығындар тасушыларына (өнімге) жатады:

- пропорционалды ауыспалы арнайы шығындар
- пропорционалды емес ауыспалы арнайы шығындар
- тұрақты арнайы шығындар
- үлестік үстеме шығындары

Өнім бірлігіне жатқызу кезінде өндірістің жалпы орташа шығындары жасалады, олар ұзақ мерзімді шекті шығындарға теңделуі мүмкін. Сондықтан тиімділік шегі өндірістің **ұзақ мерзімді төмен шекті бағасы** болып табылады.

Егер қарастырылатын шығындар бір өнім өндірісі үшін ғана емес, сондай-ақ сөз көптеген тауарларының ілеспе өндірісі жайлы қозғалса, онда өндірістік шығындарды негізгі өнімге жатқызуға болмайды. Негізгі өнімге бір даналық шығындарды есептеу үшін қосымша өнім құны өндірістік шығындарына есептеледі.

Өндірістің бөлек технологиялары бойынша үстеме шығындарын бөлу, сондай-ақ пропорционалды емес шығындар өнімнің бөлек бірліктеріне қиын мәселені туғызады. Шығындар тарауларына енгізу тек шектеулі болу мүмкін.

4.Өндіріс технологияларын бағалау

4.3 Тиімділік көрсеткіштері

Сондықтан калькуляциялау әрдайым болжамды болып қарастырылуы тиіс.

Өндіріс шегі

Өз мәні бойынша өндіріс шегі маржиналды табысы мен толық шығындар калькуляциясын (тиімділік шегі) есептеу арасында болады. Ол шығындардың таза есептеуі болып табылады, алайда өндіріспен байланысты (баламалық шығындарды қосқанда) шекті шығындар ғана ескеріледі:

- пропорционалды ауыспалы арнайы шығындар
- пропорционалды емес ауыспалы арнайы шығындар
- жерге, еңбекке, үлестемеге және т.с.с. балама шығындары

Тиімділік шегіндегідей ілеспе өндіріс кезінде қосымша өнім құны өндірістік шығындарға (негізгі өнімге ауыстыру) есептеледі.

Тауар бағасы өндіріс (бірлікке) шегінен жоғары болса, ауыспалы шығындар жабылады. Сонымен қатар, қысқа мерзімге өндіріс экономикалық тұрғыдан мәні бар, өйткені тұрақты шығындары бар.

Өндіріс шегі, сонымен қатар, **төмен шекті қысқа мерзімді баға** болып табылады. Жоспарлау кезеңі неғұрлым артық болғанымен, соғұрлым шығындардың тұрақты тараулары ауыспалы болады. Жоспарлау кезеңінің өсуімен өндіріс шегі тиімділік шегіне айтарлықтай теңестіріледі.

4.Өндіріс технологияларын бағалау

4.3 Тиімділік көрсеткіштері

Кесте: Өндірістік технологиялардың тиімділік көрсеткіштері

Өндірістік технологиялар тиімділігінің негізгі көрсеткіштерін есептеудің кестелік тәсілі.

Нарықтық өнім құны

Ішкі шаруашылық өнімінің бағытын қосқанда

Пропорционалды ауыспалы арнайы шығындар

Маржиналды табысы (тәжір. тәсілі)

Қосымша өнім құны

мысалы, бұзау құны

мысалы, орг тыңайтқ. құны

мысалы, қант қызылшасының сабағы, сабан және т.б.

Айналма қаражаттары мен мал шаруашылығы үшін капитал

Қарыз капиталына пайыздар

Жекеменшік капиталына пайыздық мөлшерлеме

Өндіріс шегі I

Еңбек шығындары

Еңбекақы (еңбекақыға қосымша шығындарын қосқанда)

Төленбейтін ЖК үшін еңбекақы сметасы

Өндірістік шегі II

Жерлер, құқықтар және т.б.

Жерді жалға алу пайыздары

Жекеменшік жерге пайыздық мөлшерлеме

Басқа балама шығындары

Өндіріс шегі III

Негізгі қаражаттарға арнайы тұр.шығындар

Есептен шығарулар (амортизация)

Ұстау

Қарыз капиталына пайыздар

Жекеменшік капиталына пайыздық мөлшерлеме

Үлестік үстеме шығындары

мысалы, кәсіподаққа жалпы жарналары, сақтандырулар

мысалы, басқару шығындары

	+						
	-	+	+	+	-	-	-
	=						
		-	-	-			
		-	-	-			
		-	-	-			
		+	+	+			
		+	+		-	-	-
		=					
		+	+	+			
		+	+		-	-	-
		=					
			*			*	*
		+	+	+	*	-	-
		+	+			-	-
		+	+			-	-
		=					
			*		*	*	*
		+	+	+	*	-	-
		+	+			-	-
		+	+			-	-
		=					
			*		*	*	*
		+	+	+	*	-	-
		+	+			-	-
		+	+			-	-
		=					
			*		*	*	*
		+	+	+	*	-	-
		+	+			-	-
		+	+			-	-
		=					

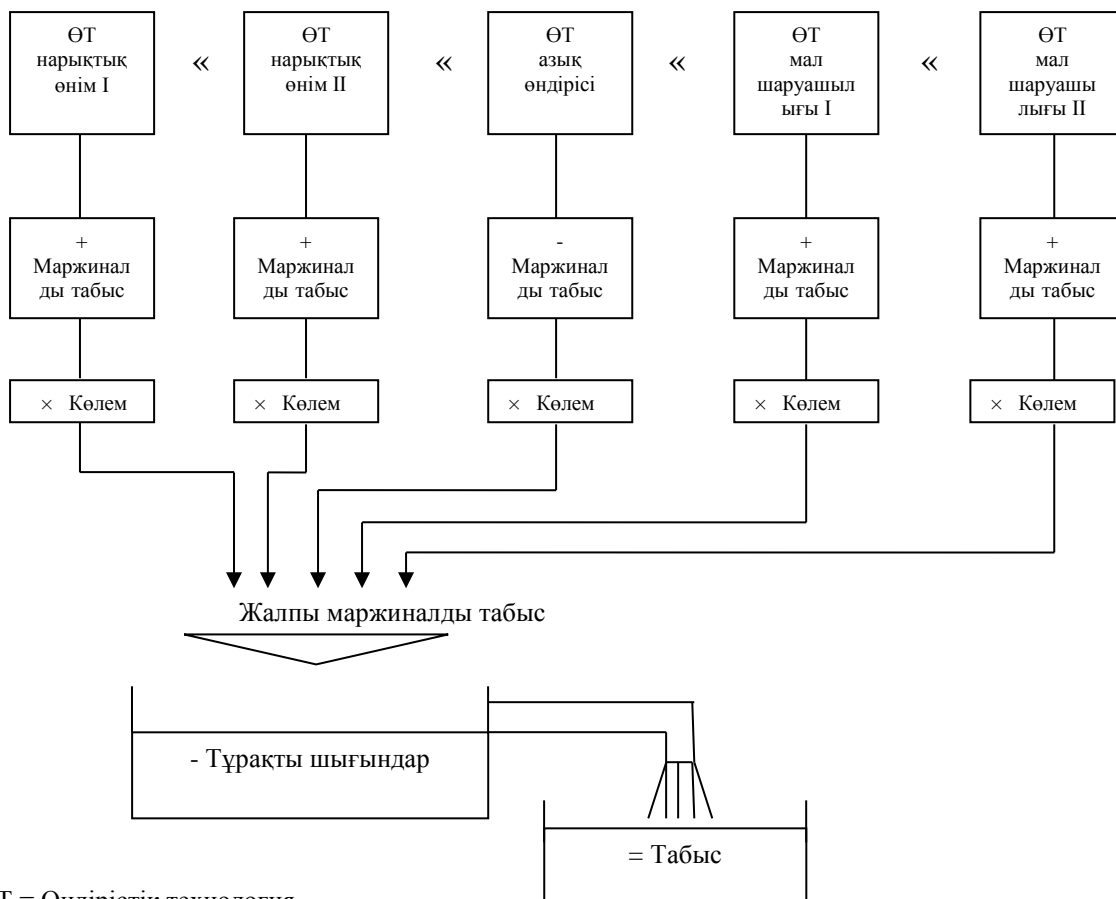
*) Егер жылжымайтын мүлік үшін тұрақты және баламалық шығындар болатын болса, ең көбін санаған жөн. Алайда шығындарды екі рет есептеуге болмайды.

4.Өндіріс технологияларын бағалау

4.4. Маржиналды табысын есептеу және кәсіпорын қызметін жоспарлау

Жалпы маржиналды табысы

Өндірістің бөлек технологияларының маржиналды табысына (тәжірибелік тәсілі) сүйене отырып, кәсіпорынның жалпы маржиналды табысын олардың көлеміне көбейте отырып, анықтауға болады.



ӨТ = Өндірістік технология

↔ = ішкі өндірістік жекеменшік өніммен айырбас

Кәсіпорынның жалпы тұрақты (және үстеме) шығындарын азайтқаннан соң табысты анықтауға болады.

Салыстырмалы маржиналды табысы

Егер жоспарлау кезінде жалпы маржиналды табысының мөлшері өзгереді, алайда, сонымен қатар кәсіпорынның тұрақты өндірістік қуаттылығы шектеулі түрде әрекет етпейді (нәтижесінде, тұрақты шығындар өзгеріссіз қалады), онда қосымша маржиналды табысы қосымша табысқа (абсолютті мәнде) тең болады.

Егер инвестиция нәтижесінде қосымша пропорционалды емес шығындары (мысалы, есептен шығарулар) туындаса, онда жаңа жалпы маржиналды табысын сол тараулар бойынша нақты кәсіпорынның маржиналды табысымен салыстырумен қайта қалпына келтіру үшін түзету қажет.

Бұл түзетілген жалпы маржиналды табысы **салыстырмалы маржиналды табысы** деп аталады. Ол міндетті түрде нақты кәсіпорын секілді сол факторларды жабдықтауына жатқызылады.

4.Өндіріс технологияларын бағалау

4.4. Маржиналды табысын есептеу және кәсіпорын қызметін жоспарлау

Нақты кәсіпорынның жалпы маржиналды табысы мен өндірістік жоспарларының салыстырмалы маржиналды табысы арасындағы айырмашылығы өндірістің балама ұйымдастырумен экономикалық салыстыру үшін қолайлы масштабын көрсетеді.

СТР 97

5 Бухгалтерлік есебі және жылдық есеп

5.1. Бухгалтерлік есебі

Бухгалтерлік есебінің міндеттері

Мүлік және капитал мөлшері және/немесе құрылымына әсері бар кәсіпорында барлық экономикалық үрдістерді жоспарлы және үздіксіз тіркеу. Бухгалтерлік есеп барлық басқа есеп формаларының негізі және жылдық есеп негізі болып табылады.

Егер жылдық есеппен бірге салалар бойынша есептер жасалатын болса, онда бухгалтерлік есепте контрагенттермен шаруашылық операциялармен қатар шаруашылық салалары (ішкі айналым) арасында айырбастау операциялары есепке алынады.

Қаржы бухгалтерлік есебі

= Кәсіпорын бухгалтерлік есебі

Кәсіпорын және контрагенттер арасында барлық шаруашылық операцияларды тіркеу, шоттар бойынша шаруашылық операцияларды тіркеп жазу және шаруашылық жылға жылдық есепті (баланс, табыс және шығындарды есептеу) жасау.

Ауыл шаруашылық қаржы бухгалтерлік есебінің ерекшеліктері жануарлар мен қорлармен шаруашылық операциялардың есебі тек құндық емес, сондай-ақ сандық мәнде жасалатынынан құрылады. Қаржы бухгалтерлік есеп коммерциялық және салық қаулыларымен реттеледі.

Кәсіпорынның жедел бухгалтерлік есебі

=Өндірістік есеп

=Операциялық шоттарды жүргізу

Барлық шаруашылық үрдістерді, өндірістік өнім шығарумен (шығындар/өндірістік нәтижелердің есебі) байланысты барлық ішкі өндірістік үрдістерді қосқанда есеп жүргізу. Кәсіпорынның қаржылық бухгалтерлік есебі коммерциялық және салық қаулыларымен реттелмейді.

Шығындар есебі мен өндірістік нәтижелерінің мақсаты өткен кезеңдерінің деректері негізінде өндіріс және өнім бөлек салаларының тиімділігі арасында бағалау және салыстыру және болашаққа шешім қабылдау кезіндегі көмек,

5 Бухгалтерлік есебі және жылдық есеп

5.1. Бухгалтерлік есебі

сондай-ақ бөлек өндірістік шешімдері және жоспарлау іс-шаралары тиімділігін тексеру болып табылады.

Баланстағы мүлікті немесе болашақ бағалар динамикасын есепке алумен немесе барлық есептік шығындарды есепке алумен қайта бағалауда болашақта шешім қабылдау үшін пайдаланатын тұтас кәсіпорын мен оның тиімділігінің нақты бейнесін көруге болады.

Негізгі түсініктер

Төлемдер Кәсіпорыннан касса, банк немесе пошталық чектері арқылы шығатын барлық төлем қаражаттары. Төлемдер несиелерді өтеуді енгізеді!	Кірістер Кәсіпорынға касса, банк немесе пошталық чектері арқылы түсетін барлық төлем қаражаттары
Шығындар Қаражаттың төленгеніне немесе міндеттемелері алуына қарамастан өндіріс және өнім факторларын сатып алудың ақшалай құны. Несиелерді өтеу шығындарға жатпайды!	Түсімдер Төлем қаражаттың түскеніне-түспегеніне немесе дебиторлық қарыз туындағанына қарамастан өнімдерді және өндіріс факторларын сатудың ақшалай құны. Несиелер алу түсімге жатпайды!
Шығыстар Ақшалай мәнде өлшенетін салықтар мен жинауларды қосқанда пайдаланған немесе шығындалған өндіріс факторларының формасында есептік кезеңге құнның жалпы төмендеуі	Табыстар Ақшалай мәнде өлшенетін кәсіпорынның өндірістік қызметінен, сондай-ақ басқа да көздерден (басқа да өндірістік табыстар, қаржы табыстары, күтелмеген табыстар) есептік кезеңге құнның (айналым, қорлардың өзгеруі және басқа да белсенді жекеменшік өндірістік нәтижелер) жалпы өсуі
Ұсталған шығындар Өнім өндірісі үшін пайдаланған немесе шығындалған өндіріс факторларының ақшалай құны. Кәсіпорын өндірістік үрдісінің бағаланған Input.	Өндірістік нәтижелер Кәсіпорында өндірілген өнімдер мен қызмет көрсетулерінің ақшалай құны. Кәсіпорын өндірістік үрдісінің бағаланған Input.

Бухгалтерлік есебінің түрлері

- **Бухгалтерлік есебінің қарапайым жүйесі**

= артылуларды есептеу

Түсімдер мен жылыстаулардың принципі әрекет етеді, шаруашылық жыл ішінде төлемдер үстінен түсімдерді арттыру табыс болып саналады. Баланс жасалмайды.

5 Бухгалтерлік есебі және жылдық есеп

5.1. Бухгалтерлік есебі

- **Бухгалтерлік есебінің екі жүйесі**

Шарушылық жылға өндірістік түсім мен шығындар салыстырылады және баланс жасалады, онда қаражаттардың пайда болуы (пассив) және оларды жұмсау (актив) бөлек көрсетіліп салыстырылады.

Бухгалтерлік есебінің анықтығы

коммерциялық және салық қаулылары мәнінде мыналар белгіленді:

- өткізбелер мен басқа да талап етілетін жазбалар толық, дұрыс, өз уақытылы және реттелген болу қажет
- барлық операциялар олардың туындағаннан өткізгенге дейінгі кезеңдері бақылану тиіс.
- барлық операциялар үшін құжаттар болу тиіс және
- бухгалтерлік есеп сарапшыға шаруашылық операциялар, түсімдер мен кәсіпорын мүлігінің қалпы жайлы белгілі уақыт шегінде бере алады.

Бухгалтерлік есебі нақтылығының принциптері

- **Баланс анықтығы**
Тиісті құрылым, ешбір сальдолаусыз
- **Баланс нақтығы**
жылдық есеп мүлік, қаржы, қоғам табыстары қалпының нақты бейнесін беру қажет.
- **Абайлампаздық принципі**
бағалауды тым сақ өткізу қажет.
- **Іске асыру принципі**
Табыстарды, егер олар баланс құрылған күнде іске асырылатын болса ғана есептеген жөн.
- **Табыс және шығыстың дифференцирленген есебінің принципі**
Жылдық есептегі табыстар мен шығындардың бірдей емес есебі,

5 Бухгалтерлік есебі және жылдық есеп

5.1. Бухгалтерлік есебі

өйткені есепті жасаған күнінде туындаған барлық қарастырылған шығындарды есепке алу қажет.

- **Баланс ұқсастығы**

Шаруашылық жылдың балансын ашу кезіндегі құнды бағалары алдағы жылдың қорытынды балансына сәйкес болу қажет.

- **Баланстың формалдық үздіксіздігі**

Баланс құрылымын баланстан балансқа сақтау.

- **Материалдық сабақтастықтың принципі**

Алдағы жылдық есепті бағалаудың қолданған әдісін ұстану қажет. Бағалау әдісін бір жолға өзгерту тек дәлелденген жағдайларда ғана жіберіледі, көп мәрте өзгертулер жіберілмейді.

Табысты белгілеу кезеңі

Есеп жасалатын есептік кезеңде. Шаруашылық жылда 12 ай бар және сауда құқықтарында есепті жыл болып аталады.

Қызметіне және ұлттық регламенттеу ерекшеліктеріне байланысты табысты белгілеу кезеңі ерекшеленуі мүмкін, бұл жиі күнтізбелік жыл.

Табысты белгілеу (жеке тұлғалар)

Міндетті бухгалтерлік есепте табысты белгілеу салық бухгалтерлік есебі (жылдық есебі) негізінде кәсіпорын мүлігін салыстырумен мынадай кесте бойынша жүзеге асырылады:

шаруашылық жылдың соңында кәсіпорын мүлігі

- шаруашылық жылдың соңында кәсіпорын мүлігі
- ақшалай салымдар

+ алып қоюлар

= табыс/шығын.

5 Бухгалтерлік есебі және жылдық есеп

5.2. Жылдық есеп, баланс

Жылдық есептің құрамдас бөлігі

Жеке кәсіпкерлер және коммандитті серіктестіктерінің жылдық есебі **баланстан және табыс пен шығындар есебінен** тұрады. Серіктестіктер мен компаниялар жылдық есепке жылдық есеппен бір тұтастықты жасайтын бір қосымша қосу және істер жағдайы жайлы есеп беру тиіс.

Жылдық есеп қызметі

Жылдық есеп қысылған мазмұнында есептік кезеңге экономикалық қызмет нәтижелері мен қорларын құжаттау тиіс. Жылдық есеп Кәсіпорынның өткен шақта дамуын көрсетеді, сондай-ақ өкім жасау мүмкіндігі және *шешім қабылдау кезінде* көмек көрсету. Заң шығарушының қалау бойынша жылдық есеп бухгалтерлік есебін жүргізу дұрыстық принципін сақтауы кәсіпорынның нақты мүліктік, қаржылық және табыстық қалпының бейнесін беретінін ақпарат етеді. Жылдық есеп табысты анықтауға қызмет етеді, ол кәсіпкерге немесе бірлескен құрылтайшыларға *төлемдер көлемін*, салық төлемдер көлемін, сондай-ақ болашақ инвестициялар көлемін белгілеу үшін негіз болып табылады. Бұл қызмет жылдық есебінің негізгі арнаулары болып табылады.

Баланс

Баланс – бұл мүлік жән капиталды салыстыру. Ол кәсіпорын табысын белгілеу үшін қызмет етеді:

соңында жекежекеменшік капиталы

- басында жекежекеменшік капитал (алдағы жыл)
- + алып қоюлар
= **табыс/шығындар**

Баланс **актив (=мүлік)** және **пассив (=капитал)** бөлінеді. Екі жақтың баланс сомасы тең болу тиіс: актив=пассив. Баланс активі

5 Бухгалтерлік есебі және жылдық есеп

5.2. Жылдық есеп, баланс

капиталды пайдалануы жайлы куәландырады, ал пассив – оның пайда болуын. Актив және пассив тараулары арасында өзара есептеу жіберілмейді.

Баланс түрлері

- **Сауда балансы**

Баланс жасау және бағалау принциптері бойынша коммерциялық нұсқауларға сәйкес жасалған баланс.

- **Салық балансы**

Салық балансының мақсаты - табыста салықты есептеу үшін табыстарды белгілеу.

Ерекше салық қаулыларға назар аудару қажет.

- **Ішкі баланс**

Шаруашылық мақсаттар үшін қызмет ететін баланс. Бағалауда және көлемінде ол сауда және салық баланстарынан ерекшеленеді (мысалы, жасырма резервтерін анықтау немесе қайта құру құны бойынша шығындарды бағалау).

- **Мүліктік жағдайының балансы**

Ағымды өткізбелерсіз, тек түгендеудің негізінде жасалған баланс.

- **Арнайы баластар**

Ерекше мақсаттар үшін, мысалы,

- кәсіпорын негіздемесі немесе бухгалтерлік есебінің нақтығын түзеу (баланс ашу)
- бірігу (біріктірілген баланс)
- тарату (тарату балансы)
- валюттік теңдестікті өзгерту

- **Бастапқы баланс**

Есепті кезең басындағы баланс (бір мезгілде алдағы есептік кезеңнің қорытынды балансы).

- **Қорытынды баланс**

Есепті кезең соңындағы баланс (бір мезгілде алдағы есептік кезеңнің бастапқы балансы).

5 Бухгалтерлік есебі және жылдық есеп

5.2. Жылдық есеп, баланс

- **Жылдық баланс**

Шаруашылық жылдың бастапқы және қорытынды баланстарын салыстыру.

- **Аралық баланс**

Есептің үреншікті кезеңінен қарағанда қысқа уақыт аралығындағы баланс.

- **Ұзартылған баланс**

Бір кәсіпорын меншігіндегі кәсіпорынның бөлек баланстарын біртұтас балансқа біріктіру (мысалы, концерндерде).

Баланс жасау түсінігі

• **Мүлік мәні**

Бөлек иелену заттар, құқықтар және өз бетімен айналымымен экономикалық пайдалар бөліктерінің активтеріне енгізілген сауда-заңды белгілер.

• **Материалдық құндылықтар**

Баланс заттарының және қарыз тарауларының салық белгілері.

• **Жасырма резервтер**

Баланста көрсетілмеген мүлікті төмендетілген мөлшерімен бағалауға немесе міндеттемелерді және нысаналы түсімдерді қайта бағалаумен жіберу нәтижесінде пайда болған жекеменшік капитал.

• **Активке енгізу**

Баланстың сол, белсенді жағында мүліктің барлық заттарын жазу.

• **Пассивке енгізу**

Баланстың оң жағында, пассивке бағыттарды жазу.

• **Өндірістік мүлік**

(салық салынады)

Жеке тұлғаларда өндірістік және жеке мүлігі бар. Бірлесе пайдаланған жылжымалы мүлік пайдалану үлесіне байланысты өндірістік немесе жеке мүлік болып белгіленеді.

• *Қажетті өндірістік мүлігі*

Қажетті өндірістік мүлігі тек өндірістік мақсатта пайдаланатын

5 Бухгалтерлік есебі және жылдық есеп

5.2. Жылдық есеп, баланс

мүлік болып саналады. Балансқа енгізу салық балансында қарастырылған.

- *Қажетті жеке мүлігі*

Қажетті жеке мүлігі өндіріске қатысы жоқ шаруашылық мүлкі болып табылады. Салық балансқа енгізу жіберілмейді.

- *Өз бетімен белгіленетін мүлік*

Кәсіпорынмен кейбір байланысы бар (өз бетімен белгіленетін мүлік) шаруашылық мүлікті балансқа енгізу өз еркімен белгіленеді.

Баланстың маңызды тарауларын ұсыну

Актив

Кәсіпорын мүлігінің нысандары жарналарды немесе аралас кезеңдерінің шығындарды есептеу баптарын, жекежекеменшік капиталмен өтелмеген дефицитті қосқанда, сондай-ақ активтердің ерекше баптарын (баланс мәліметтері үшін) қосқанда белгілі жағдайларда салымдар түрлері мен мерзімдері бойынша бөлінген.

- **Енгізілмеген жарналар**

Енгізілмеген және қоғам негізіндегі тіркелген капитал (компаниялар үшін әрекет етеді).

- Кәсіпорынның негізгі қаражаттары

Ұзақ қызмет ету үшін арналған және бастапқы өту үшін қарастырылмаған (пайдалану үшін мүлік) мүлік нысандары, яғни нысан ұзақ уақыт пайдаланылуы тиіс. Қысқа нақты қызмет ету мерзімі жіберілмейді.

Негізгі құралдарға мүліктің **материалдық емес** нысандары (мысалы, жеткізу құқығын төлеумен сатып алынған), **негізгі капитал** (мысалы, жер учаскілері және құрылымдар, сондай-ақ техникалық агрегаттар мен машиналар) және **қаржы салымдары** (капитал салу, несиелер және құнды қағаздар) жатады.

- **Мал шаруашылығы саласының активтері**

Негізгі және айналмалы капитал санынан малдар.

5 Бухгалтерлік есебі және жылдық есеп

5.2. Жылдық есеп, баланс

- **Айналма қаражаттар**

Айналма қаражаттарға басқа активтер баптарына жатпайтын мүлік нысандары жатады. Айналма қаражаттарға пайдалану немесе сату үшін арналған айналма қаржы қаражаттарын қосқанда (тұтынылатын мүлік) негізінен барлық мүлік нысандары жатады. Әсіресе, бұл **қорлар** (шикізат, қосымша және өндірістік материалдар, дайын емес өнімдер, **егіс құрал-саймандарын** қосқанда, дайын емес қызметтер, дайын өнімдер мен тауарлар, сондай-ақ жасалған алдын ала төлемдер), **талаптар** мен басқа да мүліктер, **құнды қағаздар, чектер, кассалық қолма-қол ақшалар** мен несие мекемелеріндегі **активтер**.

Айналма қаражаттар ауыл шаруашылық бухгалтерлік есебінде **материалдық айналма қаражаттары** (қорлары)

және қаржылық айналма қаражаттарына (басқа да айналма қаражаттарына) бөлінеді.

Аралас есептік кезеңдер арасындағы шығындарды есептеуді шектейтін баптар

Баланс жасаудан соң уақытына жататын сомаларымен баланс құрудан кейінгі белгілі уақытқа шығындарды құрайтын баланс жасалған күніне төлемдер (мысалы, жалдау, жалға алу, сақтандыру жарналары төлемдері). Мында сондай-ақ алынған және қайтарылған міндеттемелер (лаж, ажио, дизажио, дамно) сомасы арасындағы түрлілігі жатады.

Тапшылық жекеменшік капиталмен өтелмеген

= **Баланс активтерінің жетіспеушілігі**

Төленген жекеменшік капиталдағы активтер мен пассивтер баптарының сомалар әр түрлілігі (баланс асты, негативті жекеменшік капитал). Ол баланстың белсенді жағында көрсетіледі.

Пассив

Кәсіпорынға салынған жекеменшік және қарыз капиталы, сондай-ақ құпия серіктестерінің салымдары, түрлері және мерзімдері бойынша бөлінетін қосымша капитал және резерв үлестерімен (жекеменшік және қарыз капиталының үлестерімен) ерекше тараулары. Қарыз капиталы нысаналы түсімдер, міндеттемелер және аралас есептік кезеңдер

5 Бухгалтерлік есебі және жылдық есеп

5.2. Жылдық есеп, баланс

арасында түсімдерді есепке алуды шектейтін тарауларын енгізеді.

Жекеменшік капитал

Кәсіпкерге, бірлескен кәсіпкерге немесе серіктестерге тиесілі капитал. Жекеменшік капитал – бұл қалдық мөлшері ретінде белгіленетін мүлік пен қарыздар арасындағы айырмашылығы. Мүліктің баланстық құны, әдетте, шындықпен сәйкес келмейді, өйткені баланста мүлік нысандарының жасырын резервтері көрінбейді (баланстық бағаламаушылық). Баланстағы жекеменшік капиталды бөлу түрлі құқықтық формалары үшін (жеке кәсіпкер, коммандиттік серіктестік, серіктестік, компания, алайда соңғы екеуі үшін бұл бөлу қатаң реттеледі) ерекшеленеді:

Жеке кәсіпкер

Жекеменшік капитал мынадай әдіспен жасалады:

Жекеменшік капитал басында (старттық)

+ салымдар

- алып тастаулар

+ табыстар

- шығындар

= жекеменшік капитал соңында

Алып тастаулар

Кәсіпкер кәсіпорыннан өз үшін, үй шаруашылығы үшін немесе басқа да өндірістік емес мақсаттары үшін (табысқа салықты қосқанда) шаруашылық жыл ішінде қолданылудан қалдыратын барлық материалдық игіліктерінің құны (қолма-қол, тауарлар, өнімдер, пайдалану және қызметтер).

- **Қолма-қолды алу (ақшаны алу)**

Алынған төлем қаражаттары

- **Өндірімді алып тастаулар**

Өндірістің алынған қаражаттары немесе кәсіпорынның шаруашылық тауарларын жартылай тұтыну (мысалы, электр қуаты, су, жанар-жағар материалдары, жеңіл автомобилін пайдалану). Олар басқа өндірістік шығындары кезіндегі немесе басқа табыс/шығындар есебіне түсетін өндірістік түсімдер сияқтылар кезінде жеке үлесі ретінде көрсетіледі.

5 Бухгалтерлік есебі және жылдық есеп

5.2. Жылдық есеп, баланс

Тұрғын үйді жалға алу құны

Кәсіпкермен немесе оның ата-анасымен, егер кәсіпорын мүлігіне жататын болса тұрғын үйді пайдалану құны. Жалға алу құны табыстар/шығындар шотындағы басқа өндірістік табысы ретінде көрсетіледі.

- **Табиғи алып тастаулар**

Өндіріс өнімінің (мысалы, астық, картоп, сүт, шошқалар) алып тастаулары. Олар табыстар және шығындар есебінде түсімдер ретінде көрсетіледі.

- **Салымдар**

Барлық мүліктің құны (қолма-қол ақшалай салымдары және басқа да шаруашылық мүліктер) және кәсіпкермен шаруашылық жыл бойы кәсіпорынға салатын өндірімі.

Баланс аясындағы салымдар мен алып тастаулар тағы да егжей-тегжей бөлінеді.

Компаниялар (корпорациялар)/ кооперативтер:

Жекеменшік капиталды бөлудің жеңілдетілген кестесі:

Жазылыс капиталы/серіктестік мүшелерінің жарналық салымдарының жалпы сомасы

+ Капитал резерві

+ Табыстар резерві/қызмет қорытындыларының резерві

Міндетті резерв

Жекеменшік жарналар үшін резервтер

Жарғылық резерв

Табыс/нәтижелердің басқа резервтері

+ Баланстық табыстар/шығындар*

Табыстар/шығындарды ауыстыру

Жылдық артықшылықтары/ тапшылықтары

Резервке түсіру/резервтен алып тастау

= Жиынтықтағы жекеменшік капиталы

*Баланс жыл нәтижелерін пайдалануын есепке алумен жасалады.

Жазылыс капиталы

/Жарна салымдарының жалпы сомасы

Міндеттемелер бойынша жауап беретін АҚБ негізгі капиталы немесе АҚ Жарғылық капиталы. Серіктестіктердің жарналық салымдарының жалпы сомасында төленген жарналар мен есептелген табыс сомалары бар.

5 Бухгалтерлік есебі және жылдық есеп

5.2. Жылдық есеп, баланс

Капитал резерві

Бұл резервте қоғам табысынан емес құрылған барлық сомалары бар. Серіктестерден сырттан түскен сомалар жайлы сөз қозғалып отыр, алайда олар жазылыс капиталына салымдары болып табылмайды.

Табыстар резерві

/қызмет қорытындылары резервтері

Қоғам қызметінің нәтижесінде ағымды жылда немесе өткен шаруашылық жылдары құрылған сомасы.

- **Міндетті резерв**

Тек АҚ және серіктестіктерінде ғана. Серіктестіктерде ол баланстан туындаған шығындарды жабу үшін қызмет етеді. АҚ резерві негізгі капиталдың 10% жетпегенше 5 % жылдық артықшылықтарын есептеу қажет.

- **Жекеменшік жарналары үшін резервтер**

Тек жекеменшік жарналарын сатып алған компаниялар (капитал салымымен қоғамдар) үшін ғана.

- **Жарғылық резервтер**

Тек капитал салымымен қоғамдар үшін ғана. Олар жарғының ұйғарымына сәйкес құрылады.

- **Табыстар/жұмыс нәтижелерінің басқа да резервтері**

Мында серіктестік мүшелерінің шешіміне немесе жарғы ережелеріне сәйкес бөлінбеген табыстар есептеледі.

Баланстық табыс/Баланстық шығын

- **Табысты ауыстыру/шығындарды ауыстыру**

Табысты ауыстыру шаруашылық жылында туындайды, егер алдағы жылдың баланстық табысы бөлінбесе немесе резервке жатпаса. Шығынды ауыстыру шаруашылық жылында туындайды, егер алдағы жылдың баланстық шығыны резервті таратумен бейтараптандырылмаса. Баланстық табыс кезінде шығындарды ауыстыру ең алдымен жылдық артықшылығымен есептеу қажет. Табысты бөлу алдында шығындар ауыстыруды түзету қажет.

5 Бухгалтерлік есебі және жылдық есеп

5.2. Жылдық есеп, баланс

- **Жылдық артықшылық/жылдық тапшылық**

Табыстар мен шығындар есебінен алған жөн.

- **Резервке түсімдер**

 - /резервтен алып тастаулар**

Нәтижелерді пайдаланумен жылдық есебін жасау кезінде (таңдау бойынша) Жарғыға сәйкес қабылданған баланс құру кезінде резервке түсіру немесе резервтен алып тастауларды есепке алған жөн.

- **Жасырын серіктестерінің салымдары**

Компания мүлігіне ауысатын жасырын серіктесінің мүлік салымдарына қатысу. Жасырын компаниялар контрагенттермен байланысқа шықпайды.

- **Субординацияланған міндеттемелер**

Тек бір жылдық таза табысы есебінен орындалуға тиісті және барлық басқа да міндеттемелеріне қатысты субординацияланған міндеттемелер.

- **Резерв үлесімен ерекше тарауы**

Әлі де салық салынбаған жекеменшік капитал, салықтарды ұстап қалғаннан соң қалатын жекеменшік капитал. Ол түсімдерден түсетін салықтар туралы қаулыға сәйкес жасалып, өндірістік және минималды салық бағалауынан (бұрынғы салық резервтері мен құнды қайта бағалауынан) айырмашылығы бар.

- **Резерв қорына түсімдер**

Келесі міндеттемелері мен шығындары үшін есептелетін сомалар (міндетті арнаулы салымдар) :

- белгісіз міндеттемелер
- төленбеген мәмілелерден қауіпті шығындар
- шаруашылық жылда жіберіліп алған жөндеу жұмыстарына шығындары, олардың келесі шаруашылық жылдың 3 ай ішінде есесі толтырылады
- шаруашылық жылда жіберіліп алған қоқыс жинау жұмыстарына шығындары, олар келесі шаруашылық жылда есесі толтырылады
- құқықтық міндеттемелерісіз берілетін кепілдер.

5 Бухгалтерлік есебі және жылдық есеп

5.2. Жылдық есеп, баланс

- **Міндеттемелер**

балансқа енгізу үшін міндетті және мынадай үш белгілерімен сипатталады:

- несие беруші несие сомасын заңды және экономикалық бұлтартпас міндеттемелері негізінде өндіріп алады
- міндеттемелерді орындау борышкер үшін экономикалық жүктеме болып табылады
- міндеттеме сандық тұрғыдан белгіленеді

Міндеттемелер олардың түрлері бойынша бөлінеді. Қаржы жағдайын жақсы түсінуші үшін оларды жылдық есепте орындаудың қалған мерзімі бойынша бөлуге болады.

Ауыл шаруашылығында несие беру мекемелерінің алдындағы міндеттемелері жалпы орындау мерзімі бойынша мыналарға бөлінеді:

- ұзақ мерзімді (5 жылдан артық)
- орта мерзімді (1 жылдан 5 жылға дейін)
- қысқа мерзімді (1 жылға дейін)

Түсімдерді есептеуді шектейтін тараулар

- **аралас есептік кезеңдері арасында**

Баланс құрылған күнінен соң нақты уақытқа түсімдерді құрайтын баланс құру күніне түсімдер және баланс құрылған күннен кейін уақытқа келетін сомасы (мысалы, тұрғын үй және жерге алынған жалға алу құны).

Баланстың маңызды тарауларының жаңылдетілген кестесі:

Актив

Салынбаған салымдар

Негізгі қаражаттар

- Материалдық емес активтер
- Материалдық активтер
 - Жер және құрылымдар
 - Техникалық құрылымдар мен машиналар
 - Басқа да құрылымдар, кәсіпорын құрал-жабдықтары
 - Түбірмен орман
 - Көп жылдық дәнді дақылдары
 - Төленген кепілақы және аяқталмаған құрылыс
 - Қаржы салымдар
 - Малдар мүлік секілді
 - Айналымды қаражаттар

5 Бухгалтерлік есебі және жылдық есеп

5.2. Жылдық есеп, баланс

- Қорлар
 - Шикізат, қосымша және өндірістік материалдар
 - Егістік құрал-саймандар
 - Басқа да дайын емес өнімдер мен өнімділігі
 - Өз бетімен дайындалған дайын өнімдер
 - Сатып алынған тауарлар
 - Жасалған алдын ала төлеу
- Талаптар мен басқа да мүлік
 - Жеткізу және қызмет көрсетулерге талаптары
 - Серіктес кәсіпкерлерге деген талаптары
 - Серіктестерге талаптары
 - Мүліктің басқа да заттары
 - Құнды қағаздар (қысқа мерзімді)
 - Чектер, кассалық қолма-қол қаражаттары, банктердегі шоттары

Аралас есептік кезеңдері арасында шығындарды есептеуді шектейтін тараулар

Ерекше шығындарының шоты

Жекеменшік капиталдан өтелмеген тапшылық

Пассив:

Жекеменшік капитал

Жеке кәсіпкер

- Бастапқы капитал
- Салымдар
- Алып тастаулар
- Табыстар
- Шығындар

Компания

- Жазылым капиталы
- Резервті капитал
- Табыстар резерві
- Баланстық табысы/
баланстық шығыны
- + табысты/шығынды ауыстыру
- + жылдық артықшылық/тапшылық
- + Резервке салымдар/
резервтен алып тастаулар

Жарысын серіктестерінің салымдары

Есептен соңғы капитал

Резерв үлестерімен ерекше тараулары

Резервтік қорға түсімдер

Міндеттемелер

- Несие беруші мекеменің алдындағы міндеттемелер
- Тапсырыстар үшін алынған алдын ала төлемдер
- Серіктес кәсіпкерлер алдындағы міндеттемелер
- Компаньондар алдындағы міндеттемелер
- Басқа да міндеттемелер

Аралас есептік кезеңдері арасында шығындарды есептеуді шектейтін тараулар

5 Бухгалтерлік есебі және жылдық есеп

5.3. Табыстар мен шығындарды есептеу

Табыстар мен шығындарды есептеу (ТШЕ)

Табыстар мен шығындарды есептеу (ТШЕ) – табыстарды есептеу немесе бір шаруашылық жылдың табысын белгілеу және ұсыну үшін қызмет ететін кәсіпорынның шығындары мен түсімдеріне есеп жүргізу. Ол **брутто принципі бойынша** жасалады, яғни шығындар түсімдерден алынбауы тиіс және жалпы шығындар немесе айналымнан шығындарының әдісі бойынша **сатылық формада** жасалуы тиіс. Германияда, әсіресе, ауыл шаруашылықта жалпы шығындар әдісі ешбір қалдыруларсыз қолданылады, ал англсаксондық елдерінде –айналыммен шығындар әдісі басымды болады.

Жалпы шығындар әдісі

Бұл әдіс арқылы есептік кезеңде туындаған барлық шығындар есепке алынады және сонымен уақыт бойынша айтарлықтай шектеледі. Кезеңге табысты дұрыс белгілеу үшін алғышарты сол шығындарға ӨҚН бірдей санымен қатысты түсімі қарама-қарсылану болып табылады. Шығындар санды түрде алынған ӨҚН өзара қатынаста болады. Қажетті түсім теңдеуі айналым түсіміне дайын және дайын емес өнімдердің, сондай-ақ басқа да белсендірілген жекеменшік ӨҚН (жекеменшік өндірудің негізгі капиталы) санын арттыруы қосылып жүзеге асырылады және тиісті азайту алынады. ӨҚН – өндірістік қызметтің нәтижелері

Жалпы шығындар әдісі бойынша табыстар мен шығындарды есептеу құрылымы

Жалпы шығындар әдісі шығындар мен өндірістік шығындарға түсімдерін және қаржы шығындарына түсімдерін, күтілмеген нәтижелерге шығындарын, сондай-ақ салыққа деген шығындарының бөлек түрлеріне бөледі. Осы төрт сала нәтижелерін сатылар түрінде мазмұндауға болады. Жеке кәсіпкерлерде және коммандиттік серіктестіктерінде ӨҚН нәтижесі табыс/шығын, ал серіктестіктерде және компанияларда – жылдық артықшылық/тапшылықтар болып табылады.

Жеке кәсіпкерлер және коммандиттік серіктестіктеріне қарама-қарсы, серіктестіктерде және компанияларда табысты белгілеу кезінде

5 Бухгалтерлік есебі және жылдық есеп

5.3. Табыстар мен шығындарды есептеу

корпоративтік салығы аз есептеледі (корпорация табысынан салық).

Жылдық артықшылығы табысқа салықты ұстап қалғаннан кейінгі табысы болып табылады. Жылдық артықшылығын түсіндіру кезінде серіктестіктерде және компанияларда (ЖАҚ, АҚ) барлық жұмыскерлер еңбекақысын алғанын, сол уақытта жеке кәсіпкерлерде және комм. серіктестіктерінде және бірлескен кәсіпкерлерде әлі де оны табыстан алуға тиісті екеніне назар аударған жөн.

Жалпы шығындар әдісі бойынша табыстар мен шығындарды есептеу құрылымы

+ өндірістік түсімдер	}	өндірістік нәтижелер
- өндірістік шығындар		
+ қаржы түсімі	}	қаржы нәтижелері
- қаржы шығындары		
= қызметтің қарапайым шаруашылық қызметінің нәтижелері		
+ күтілмейтін түсімдер	}	күтілмейтін нәтижелер
- күтілмейтін шығындар		
- салықтар (сальдоланған)	}	салық нәтижелері
= табыстар/шығындар немесе жылдық артықшылықтар/тапшылықтар		

Жалпы шығындар әдісі бойынша табыстар мен шығындардың маңызды тараулары

+ өндірістік түсімдер

- айналымнан түсім
(салалар және өнім түрлері бойынша)

- дайын және дайын емес өнімдерін арттыру және азайту
- мал басын өсіру мен азайту
- активтегі басқа да меншік өндірулер
- үстемелер мен жәрдем қаражаттар
- басқа да шаруашылық түсімдер (жалға алу/жалдауды қосқанда)
- басқа кезеңнің түсімі

- өндірістік шығындар

- материалдық шығындар
(негізгі өндіріс салалары бойынша)

5 Бухгалтерлік есебі және жылдық есеп

5.3. Табыстар мен шығындарды есептеу

- қызметшілерге шығындар (әлеуметтік аударымдарды қосқанда)
- есептен шығару
- басқа да өндірістік шығындар
- ұстау, ағымды жөндеу
- кәсіпорынды сақтандыру
- басқа да өндірістік шығындар (жалға алу/жалдауды қосқанда)
- басқа кезеңнің шығындары

(=өндірістік нәтижелер)

+ қаржы түсімдер

- кәсіпорынның қатысуынан және шаруашылық активтерінен түсім
- басқа да құнды қағаздардан түсімдер және негізгі капиталды ақшалай формасында қарыз беру
- басқа да пайыздар және ұқсас түсімдер
- қоғам табысынан және табыстан аударымдар бойынша келісім-шарттардан түсімдер
- өзіне алған шығындарынан түсімдер

- қаржы шығындары

- айналма қаражаттар санынан қаржы салымдары мен құнды қағаздарын есептен шығару
- өзіне алған шығындардан шығыстар
- серіктестіктен шыққан немесе табыстардан алынған аударылымдар бойынша келісім шарт негізіндегі табыстар
- пайыздар және ұқсас шығындар

(= қаржы нәтижесі)

қарапайым шаруашылық қызметінің нәтижесі

+ күтілмеген түсім

Қарапайым емес түсімдер, егер ол күнделікті түспеген жағдайда.

- күтілмеген шығындар

Қарапайым емес шығындар, егер олар күнделікті емес туындаған жағдайда.

(= күтілмеген нәтиже)

- табысқа және түсімге салық

корпоративтік салығы (заңды тұлғаларда ғана), өнеркәсіп түсімі үшін салық

- басқа салықтар

өндірістік мүлік салығы, сондай-ақ қызмет түрлері мен капиталға салықтары

5 Бухгалтерлік есебі және жылдық есеп

5.3. Табыстар мен шығындарды есептеу

Салықтар шығындары мен салықтан түсімдері сальдоланады
(= салық салу нәтижелері)

= табыс/шығыс немесе жылдық артықшылығы/тапшылығы

Айналым бойынша шығындар әдісі

Айналым бойынша шығындар әдісі кезінде кәсіпорынның меншік өңдеуі өткізілген өнім санында ғана қаралады. Дайын және дайын емес өнімдерді, сондай-ақ басқа да меншік өнімдерін өзгерту ӨШН қосылмайды. Сондай-ақ айналым бойынша шығындар әдісін пайдаланған кезде шығындар мен түсімдер өңдеудің тең сандарына жатады. «Айналымнан түсім алу шығындарын» «айналым түсімдерін» азайту арқылы «айналымнан брутто нәтижесі» белгіленеді.

Сонымен қатар, қай кезеңде дайындау шығындары туындағаны маңызды емес; шешуші болып тек дұрыс реттеу саналады. «Айналымнан брутто нәтижесінен» басқа да шығындар азайтылады және нақты уақыт кезеңіне басқа да түсімдер қосылады. Айналым бойынша шығындар әдісі үшін уақыт бойынша және түрлері бойынша салыстыру болып табылады.

6. Кәсіпорынды талдау

6.1. Ауыл шаруашылықтағы табыстылық түсінігі

Кәсіпорын табыстылығының көрсеткіштері

Кәсіпорын табыстылығының көрсеткіштерін белгілеудің негізгі мақсаты ауыл шаруашылықтың қаржы тиімділігін белгілеу болып табылады. Өткені жекеменшік және қарыз капиталдары арасында айырмашылықтар бар, онда баланс құру қажет.

Кесте: Кәсіпорын табыстылығының көрсеткіштері

Табыс		
Жекеменшік капиталға %	Төленбейтін жұмыс күшінен түсім	
Жекеменшік капиталының пайыздарынан түсім		Отбасы жұмыс күшінің еңбекақысы
Жекеменшік капиталға %	Кәсіпкердің табысы	Отбасы жұмыс күшінің еңбекақысы

Табыс

Табыс кәсіпорынмен пайдаланатын (жекеменшік капитал және төленбейтін еңбек) меншік факторларына, сондай-ақ кәсіпкерлік тәуекел сыйақы беру болып саналады.

Жекеменшік капитал шаруашылық жылдың соңына

- Жекеменшік капитал басына (алдағы жылға)

+ алып тастаулар

- салымдар

= табыс/шығын

немесе:

кәсіпорын түсімі

- кәсіпорын шығындары

= табыс/шығын

Сонымен қатар:

Кәсіпорын түсімі

Кәсіпорында өнімді өндіруден алынған құнның жиынтығындағы түсімдер, сондай-ақ жалға алу және жалға беруден, жалға алу еңбегінен, қаржы салымдарынан.

Кәсіпорын шығындары

Кәсіпорында өнімді дайындау үшін материалдар шығыны, сондай-ақ пайыздарға, жалға алуларға және қызметшілерге шығындар.

6. Кәсіпорынды талдау

6.1. Ауыл шаруашылықтағы табыстылық түсінігі

Нақты кезеңге шын табысы

= Тазартылған табыс

Ауыл шаруашылығында табыспен қатар кәсіпорын табыстылығының масштабы ретінде таза табыста қолданылады.

Шын (таза) табысы/шығыны басқа кезеңдердің нәтижелерінен және күтелмеген нәтижелерден босатылады. Осы кезеңге жатпайтын нәтиже шығындар мен түсімдер кезеңіне жатпайтын, басқа өндірістік шығындарға және түсімдерге қатысты сальдо болып саналады. Күтілмеген нәтиже күтілмеген шығындар мен түсімдерінен (табыстар мен шығындар есептерінде көрсетілген) сальдо болып саналады. Басқа кезеңдерден нәтижелер және күтелмеген нәтижелерден сомасы **бейтарапты нәтиже** болып аталады (түсімдер/шығындарға сәйкес).

Бухгалтерлік есепке сәйкес табыс

- басқа кезеңдерінің нәтижелері

- + басқа кезеңдердің түсімдері
- басқа кезеңдердің шығындары
- күтелмеген нәтиже
- + күтелмеген түсім
- күтілмеген шығындар

= **Осы кезеңнің табысы (таза табыс)**

Төленбейтін жұмыс күші еңбегінен түсім

Жекеменшік капиталдың табысы мен пайыздары арасындағы айырмашылығы кәсіпкерлерге және оның отбасының қызмет ететін мүшелеріне еңбекті төлеу үшін қолданылады.

Табыс

- жекеменшік капиталға пайыздар
- = төленбейтін жұмыс күші еңбегінен түсім

Жекеменшік капиталға пайыздардан түсім

Төленбейтін жұмыс күші еңбекақысының сметасы мен табыс арасындағы айырмашылығы кәсіпкердің жекеменшік капиталды төлеу үшін қолданылу мүмкін.

Табыс

- төленбейтін жұмыс күші еңбекақысының сметасы
- = жекеменшік капитал пайыздарынан түсім.

Кәсіпкердің табысы

Кәсіпкердің табысы барлық факторларды төлегеннен кейін кәсіпкерлік тәуекелді өтеу үшін пайдалануы мүмкін.

Табыс

- төленбейтін жұмыс күші еңбекақысының сметасы

6. Кәсіпорынды талдау

6.1. Ауыл шаруашылықтағы табыстылық түсінігі

- жекеменшік капиталға пайыздар

= кәсіпкердің табысы

Кәсіпорынның табыстылық көрсеткіштері

Кәсіпорынның табыстылық көрсеткіштерін есептеу ауыл шаруашылық кәсіпорынның техникалық тиімділігін белгілеу және осы мәліметтерді салыстыру мүмкіндігін жасау басымды мақсаттары бар. Ол үшін капитал мен жерді пайдалануға баламалық шығындарын стандарттау қажет.

Көрсеткіштерді сондай-ақ, шаруашылық бөлігі үшін де белгілеуге болады (техникалық өз бетімен бірлігі), өйткені ол үшін баланс қажет емес.

Кесте: Шаруашылық табыстылығының көрсеткіштері

Шаруашылық табысы		
Жалпы табыс		жалданатын жұмыс күшінің еңбекақысы
пайыздардағы қажеттілік (жалпы капитал)	Жалпы еңбектен түсім	
Таза табыс		еңбекақы сметасы (барлық еңбек)
пайыздардағы қажеттілік (жалпы капитал)	таза табыстың әр түрлілігі	еңбекақы сметасы (барлық еңбек)

Шаруашылық табысы

Шаруашылық табысы кәсіпорынның факторларынан барлық табыстарын қосады, яғни әрекеттегі **барлық** кәсіпорын **факторларын** төлеу үшін пайдалануға болатын сомасы. Кәсіпорынның ұлттық-шаруашылық деңгейдегі табыс сомасы құн жасау болып саналады.

Табыс

+ жалға алу шығындары

+ пайыздарға шығындары

+ қызметшілерге шығындар (қосымша шығынымен еңбекақысы)

= шаруашылық табысы

немесе:

шаруашылық түсімі

- материалдық шығындар

= шаруашылық табысы

Жалпы табыс

Кәсіпорын иесінің және төленбейтін отбасы мүшелерінің жұмыс істейтіндердің капиталы мен еңбегінен табыс (ауыл шаруашылық кәсіпорны қарыздар мен жалға алу құнысыз дегенді білдіреді).

Шаруашылықтың түсімі

- заттық шығындары

- қызметшілерге шығындар } Өндірістік шығындар

= жалпы табыс

онда:

6. Кәсіпорынды талдау

6.1. Ауыл шаруашылықтағы табыстылық түсінігі

Кәсіпорын табысы

Ауыл шаруашылық өнімінің жиынтықтағы құны

Өндірістік шығындар

ауыл шаруашылық кәсіпорнында қарыздар мен жалға алу шығындарысыз нәтижелерге жетумен тікелей байланысты шығындар.

Жиынтықтағы еңбектен түсім

Жиынтықтағы еңбектен түсім кәсіпорында жұмыс істейтін жұмыс күшінің барлығына сыйақы үшін, сондай-ақ кәсіпкерлік тәуекелі үшін де пайдаланады.

Шаруашылық табысы

- пайыздағы қажеттілік (жиынтықтағы капитал)
- = жиынтықтағы еңбек түсімі

Таза табыс

= пайыздардан алынған жиынтықтағы түсім

= жиынтықтағы капиталдан пайыздық түсім

Таза табыс кәсіпорында пайдаланатын капиталдың барлығының пайыздарынан табысы болып есептеледі, яғни жиынтық капиталды және кәсіпкерлік тәуекелді төлеу үшін пайдаланатын сомасы.

Шаруашылық табысы

- еңбекақысына сметасы (барлық жұмысшыларына)
- = таза табыс

Таза табыстың әр түрлігі

Таза табыстың әр түрлігі барлық факторларды төлегеннен соң, кәсіпкерлік тәуекелді өтеу үшін пайдалануға болады.

Шаруашылық табысы

- еңбекақысына сметасы (барлық жұмысшыларына)
- пайыздарды төлеуге сметасы (барлық капитал)

= таза табыстың әр түрлігі

6. Кәсіпорынды талдау

6.2. Кәсіпорынның пайдалылығы

Пайдалылық

Пайдалылық кәсіпорынның жұмыс табысымен өлшенеді.

Ол табысты (әдетте, салық салудан табыс) басқа аспектілермен (жекеменшік/жиынтық капиталымен, айналымымен, еңбегімен) байланыстыратын көрсеткіш ретінде белгіленеді, олар табысқа жетуге айтарлықтай көмек беретінін болжалдайды.

Капиталдың пайдалылығы

=Рендит

Салынған капиталдан түсімдер (пайыздар)

- **Жекеменшік капиталдың пайдалылығы**

Кәсіпорынға салынған жекеменшік капиталына пайыздар:

табыс

- төленбейтін жұмыс күшінің еңбекақысы

= жекеменшік капиталдан түсім

/жекеменшік капитал

= жекеменшік капиталдан пайыздар

- **Жиынтық капиталдың пайдалылығы**

Кәсіпорынға салынған жекеменшік және қарыз капиталының пайыздары (жерді қосқанда).

табыс

- төленбейтін жұмыс күшінің еңбекақысы

+пайыздар шығыны

= жиынтық капиталдан түсім

/ жиынтық капитал

= жиынтық капиталдан пайыздар

- **Нетто- пайдалық**

=пайдалылық коэффициенті

Отбасы мүшелерінің жұмысын төлеудің есептік қажеттіліктерімен жекеменшік капиталды салыстырғандағы табыс:

табыс

/жекеменшік капиталға пайыздар+тиесілі еңбекақы

= пайдалылық коэффициенті.

Егер пайдалылық коэффициенті 1-ден асатын болса, онда пайдаланған факторлар, жұмыстар мен капитал толығымен сыйақыланады және кәсіпкерлік табысқа жетеді.

Салынған капиталдың пайдалылығы

Салынған капитал жерсіз жиынтық капиталды құрайды. Салынған капиталдан түсімді есептеу үшін табыс ауланы қосқанда жекеменшік жерге есептік шығындарының мөлшеріне азайтылуы мүмкін.

6. Кәсіпорынды талдау

6.2. Кәсіпорынның пайдалылығы

Табыс

+ пайыздар шығыны

- төленбейтін жұмыс күшінің еңбекақы сметасы

- жекеменшік алаңдарын жалға алу құны

= салынған капиталдан түсім

/ салынған орташа капитал

= салынған капиталға пайыздар

Жалға алушының негізгі капитал пайдалылығы

Осы көрсеткіш негізіне әрекеттегі кәсіпорын табысы жайлы пікірлері жатады, бір жағынан әрекеттегі өндірістің табысымен, ал екінші жағынан – пайдаланатын жер учаскілеріне (жер және құрылымдар) пайыздарды есептеумен түсіндіріледі. Ағымды қызметтен табысты оқшалау үшін таза табыс жерге және құрылымдарға қатысты шығындар мен түсімдерінен тазарады*. Бұл мөлшер жер және құрылымның баланстық құнына азайтылған жалпы капиталмен салыстырылады. Сондықтан жалға алушының негізгі капиталдың рентабельділігі кәсіпорын жалға алушының жалпы капитал рентабельділігіне сәйкес келеді.

*Құрылыстық құрылымдар мен жер мелиорациясын қосқанда

Таза түсім

- қарапайым жергілікті жалға алу құны

+ құрылым амортизациясы

+ құрылымды сақтандыру

+ жерге салық

= жалға алушының негізгі капиталынан түсім

/ жалға алушының орташа салынған негізгі капиталы

= жалға алушының негізгі капиталынан пайыздар

Еңбек тиімділігі

Еңбекті пайдаланумен (еңбек төлемі) арақатынастағы еңбекті пайдаланудан түсім. Өйткені табыстың бөлігі, әдетте, жекеменшік капиталға пайыздарды төлеу үшін қажет, ол есептік пайыздарға/жалға алынған құнына азайтылуы мүмкін.

1. Жиынтық еңбек тиімділігі

Табыс

+ жұмыскерлерге шығындар (қосымша шығындарымен еңбекақы)

- жекеменшік капиталға пайыздар

- жекеменшік жерді жалға алу сметасы

= жиынтық еңбектің түсімі

/ пайдаланған жұмыс күші (адам немесе адам-сағат)

= адам немесе адам-сағатына жиынтық еңбектен түсім

6. Кәсіпорынды талдау

6.2. Кәсіпорынның пайдалылығы

2. Еңбек тиімділігі

Табыс

- жекеменшік капиталға пайыздар
 - жекеменшік жерді жалға алу сметасы
- = төленбейтін жұмыс күшінің еңбекақысынан түсім
/ төленбейтін жұмысшылар саны (адам немесе адам-сағат)

= 1 адам, 1 адам-сағатына еңбектен түсім.

6. Кәсіпорынды талдау

6.3. Кәсіпорынды тарату

Таратушылық

Кәсіпорынның тиісті төлем міндеттемелерінің мерзімінде орындау қабілеттілігі. Кең мағынада, сондай-ақ: кәсіпорында тарату қаражаттарының болуы.

Нақты күнге таратушылық

Нақты күнге есептелген қолма-қол төлем қаражаттары мен (әлеуеттілікті қосқанда) таратушылық дәрежелері деп аталатын қысқа мерзімді міндеттемелері арасындағы арақатынасы :

- *1-ші дәрежедегі таратушылық:*
лездік таратушылық

$$\frac{\text{таратушылық қаражаттар}^* \times 100}{\text{қысқа мерзімдік міндеттемелер}}$$

*таратушылық қаражаттар=чектер, кассадағы қолма-қол қаражаттары және банктегі активтер

- *2-ші дәрежедегі таратушылық:*
қысқа мерзімдік таратушылық

$$\frac{\text{айналым қаражаттары}^* \times 100}{\text{қысқа- және орташа мерзімдік міндеттемелер}}$$

- *3-ші дәрежедегі таратушылық:*
орта мерзімдік таратушылық

$$\frac{\text{қаржы айналым қаражаттары}^* \times 100}{\text{қысқа мерзімдік міндеттемелер}}$$

Уақыт кезеңіне таратушылық

Нақты кезеңге (ай, тоқсан, жыл) түсімдер мен төлемдердің жасалған салыстырулары.

Түсімдер = төлем қаражаттарының түсімдері*

Есептеу:

кәсіпорынға ағымды түсімдер

+ негізгі қаражаттарды сатудан түсімдер

- сатып алу несиесін беру

+ дебиторлық қарыздың (талаптың) түсімі

= **кәсіпорыннан түсім**

+ алынған несиенің түсімі

+ кәсіпкердің ақшалай депозиттері

= **түсімдердің барлығы**

6. Кәсіпорынды талдау

6.3. Кәсіпорынды тарату

Төлемдер = төлем қаражаттарын қайтару*

Есептеу:

+ негізгі капиталды сатып алуға шығындар

- жеткізушілердің несиелерін пайдалану

+ қысқа мерзімді несиелерін қайтару

= **кәсіпорын ішіндегі төлемдер**

+ несиелер бойынша өтеу төлемдері

+ (орта-ұзақ мерзімді несиелерінің төлемі)

+ кәсіпорыннан ақшаны алу

= **барлығы төлемдер**

*Төлем қаражаттары = кассалық қолма-қол қаражаттар, несиелер мекемелеріндегі активтер

Толық емес таратушылық

= **Төлемдердің тоқтатылуы**

Төлем қаражаттарының уақытша тапшылығы. Төлеу қабілеттілігі қысқа мерзімді несиелер алған кезде немесе материалдық құралдарды сату кезінде қайта қалпына келуі мүмкін.

Таратпаушылық

= **төлеу қабілетсіздігі**

Жоюға болмайтын төлем қаражаттарының тапшылығы кәсіпорынды мәжбүрлі таратуға әкеледі.

Артық таратушылық

Ұзақ уақыт бойы төлем қаражаттары төлеу қажеттілігінен артық. Егер қолма-қол төлем қаражаттары пайыздарды есептеуге бермейтін болса немесе беретін болса, онда артық таратушылық түсімнің азаюына әкелуі мүмкін.

Ақшалай артықшылығы/қаражат тапшылығы

Бар ақшалай артықшылығы инвестициялар үшін қазіргіден жоғары пайдалануға мүмкін болады (нетто-инвестициялар).

Кәсіпорынның ағымды түсімі

- кәсіпорынның ағымды шығыны

= **кәсіпорынның ағымды қызметінен**

түсім/шығын, артықшылығы/тапшылығы

- негізгі капиталды сатып алу шығындары

+ негізгі капиталды сатып алуларынан түсімдер

= **кәсіпорынның түсім/шығын,**

артықшылық/тапшылық

+ жеке түсім

6. Кәсіпорынды талдау

6.3. Кәсіпорынды тарату

-жеке шығын

=**Қаражат артықшылығы (тапшылығы)**

- қарызды өтеу

+несие алу

=**қолма-қол ақшалай артықшылығы (тапшылығы)**

Қаржы әлеуеті

- **Cash flow**

Кезең ішінде билігіндегі бар жекеменшік тарату қаражаттарының сомасы инвестицияларды қаржыландыру және инвестициялық активтерді жасау үшін

Түсімдер

- төлемдер

= **Cash flow**

немесе керісінше анықтама кезінде

табыс/шығын (бір шаруашылық кезеңнің)

+ есептен шығарулар

= **Cash flow I**

+ депозиттер

- алып тастаулар

= **Cash flow II**

- қарыздарды өтеу

= **Cash flow III**

Өтеудің есептік кезеңі

Қарыз капиталының қарыздарын өтеу үшін максималды мерзімі. Нетто-міндеттемелердің Cash flow-мен арақатынасы.

Міндеттемелер

- талаптар және басқа да мүлік заттары

- құнды қағаздар

- чектер, кассалық қолма-қол қаражаттары, активтер

=нетто-міндеттемелер (орта жылдық)

/ Cash flow III

= Қарызды өтеудің есептік кезеңі (жылдар)

Қарызды қызмет көрсетудің шегі

Қарызды қызмет көрсетудің шегі экономикалық тұрғыдан қандай қызмет көрсетулер дұрыс екенін көрсетеді. Қарызды қызмет көрсетудің ұзақ-орта мерзімдік шегін белгілеу кезінде кемінде үш жылдық орта немесе бір жақты деректер пайдалануы мүмкін. Бір жақты көрсеткіштер жиі астықтың

6. Кәсіпорынды талдау

6.3. Кәсіпорынды тарату

тербелуінен, сондай-ақ бір реттік депозиттері мен мерзімдік көрсеткіштерінің алып тастауларынан айтарлықтай ауытқиды, сондықтан тек тиісті түзетулерден соң ғана жоспарлау үшін пайдалануы мүмкін.

Табыс (таза)

+ депозиттер

- алып тастаулар

= **жекеменшік капиталды жасау**

-қажет болған жағдайда тәуекелдерге аударымдар (мысалы, нетто табысынан 5-10%)

+ пайыздарды төлеуге бар шығындар

= **қарызды ұзақ мерзімді қызмет көрсету шегі**

+жаңа ұзақ - және орта мерзімдік негізгі салымдарға (құрылымдар, машиналар) есептен шығару

= **қарызды орта мерзімді қызмет көрсету шегі**

= **қарызды қызмет көрсетудегі мерзімдік шегі**

+ басқа да есептен шығарулар

+ қажет болған жағдайда өндірістік емес қаражаттар

= **қарызды қысқа мерзімді қызмет көрсету шегі**

= **қарызды қызмет көрсетудің өзекті қабілеттілігі**

Қарызды қызмет көрсетудің резерві

Егер қарызды қызмет көрсетудің бөлек шектерін тиісті қарыз қызмет көрсетулеріне қысқартатын болса, онда қарызды қызмет көрсету бойынша жаңа міндеттемелер үшін резерв құрылады.

Қарызды қызмет көрсетудің шегі (ұзақ-, орта-, қысқа мерзімдік)

- бар қарыз қызмет көрсету

= қарыз қызмет көрсетудің резерві (ұзақ-, орта-, қысқа мерзімдік)

Қарызды қызмет көрсету шегінің таусылуы

= Қарызды қызмет көрсетудің шегінде тиісті міндеттемелері бойынша қарызды қызмет көрсетудің айтарлықтай үлесі. 100% төмен мәліметтер резервтердің барын дәлелдейді, 100 % жоғары - шегінің шығыруы туралы айтады.

Тиісті қарызды қызмет көрсету

/ қарызды қызмет көрсетудің шегінде (ұзақ-, орта-, қысқа мерзімдік) $\times 100$

= қарызды қызмет көрсету шегінің таусылуы (%)

(ұзақ-, орта-, қысқа мерзімдік)

СТР 157

6. Кәсіпорынды талдау

6.4. Кәсіпорынның тұрақтылығы

Тұрақтылық

Күтілмеген тәуекел жағдайларда кәсіпорынның ұзақ мерзімде рентабельділігі мен таратушылығын қамтамасыз ету қабілеттілігі.

Капитал құрылымы талдау

Жекеменшік капиталының үлкен үлесі немесе қарыз капиталының аз үлесі (қарыз дәрежесі) кәсіпорын

- сенімділік, тұрақтылық пен еңселігін қамтамасыз ететінін
- тәуелсіздігі мен ресурстарды басқарудағы еркіндігі барын
- болашақты алдын ала ойластырып жоспарлады
- өз өсуін қаржыландыруын көрсетеді.

- **Жекеменшік капитал үлесі**

$$= \frac{\text{жекеменшік капитал} \times 100}{\text{Жиынтық капитал}}$$

- **Қарыз капиталының үлесі**

$$= \text{қарыз дәрежесі}$$

$$\frac{\text{Қарыз капиталының үлесі}^* \times 100}{\text{Жиынтық капитал}}$$

* Қарыз капиталы = резервтік қорға аударымдар + міндеттемелер
+ аралас есептік кезеңдері арасында түсімдерді шектейтін есепке алатын тараулар

Мүлік құрылымын талдау

- **Капиталдың қорсыйымдылығы**

= **Капиталсыйымдылығы**

Капиталдың қай көлемде негізгі капиталда әрекеттенгенін (тозығы жеткен) көрсетеді. Қорсыйымдылығының артуымен тұрақты шығындардың жүктемелері және техникалық өрлеу арқылы негізгі қаражаттардың құнсыздану тәуекелі де артады. Қорсыйымдылығы неғұрлым жоғары болса, соғұрлым нарық өзгеруіне бейімділігі төмендейді.

$$\text{Тозыққа жететін негізгі қаражаттар} \times 100$$

/ жиынтық капитал

= қорсыйымдылығы (%)

- **Тозық дәрежесі**

Баланстық құны (бүгінге) сатып алу немесе тозығы жететін негізгі қаражаттарды дайындау құнымен арақатынасы. Әлі де бар есептен шығару мен тозық құрылымы көлемін бағалау үшін көрсеткіштер.

6. Кәсіпорынды талдау

6.4. Кәсіпорынның тұрақтылығы

Баланстық құны $\times 100$
/ сатып алу/дайындау кезіндегі шығындар
= тозықтық дәрежесі (%)

- **Жабу құрылымын талдау**

Жабу құрылымының көрсеткіштерін қаржыландыру және капиталдың жиналу кезінде мерзімдердің сәйкес келу принциптері сақталады ма екенін бағалау үшін қызмет етеді. Осы принципке сай кәсіпорын мүлігі мүлікке капиталдың ұзақ салынғаннан ұзақ мерзімде билігінде болған қаражаттармен қаржыландырылуы мүмкін.

Негізгі қаражаттарды жабу

Негізгі қаражаттардың жекеменшік капиталымен қай көлемде қаржыландырылатынын көрсетеді. Негізгі қаражаттарды жабу неғұрлым артық болса, соғұрлым тұрақтылық жоғары болады.

Жекеменшік капитал $\times 100$
/ негізгі капитал
= негізгі қаражаттарды жабу (%)

- **Қарыз капиталын жабу**

Қаржы, айналмалы, және мал капиталы арқылы қарыз капиталын жабу дәрежесі. Ауыл шаруашылықтағы қаржы әрекеттер еркіндігі мен тұрақтылығының сипаттамасы үшін кәсіпорын мыналарды пайдаланады:

қаржы негізгі капиталын
+ мал және айналым капиталын.

= билігіндегі бар капитал сомасы ($\times 100$)
/ қарыз капиталы

= **қарыз капиталын жабу I**

Жер және құрылымдарсыз негізгі капитал
+ мал және айналым капитал

= билігіндегі бар капитал сомасы ($\times 100$)
/ қарыз капиталы

= **қарыз капиталын жабу II**

Жекеменшік капиталды құру

Кәсіпорынға жекеменшік капиталды мыналар үшін құру қажет:

- нетто-инвестицияларды жүзеге асыру
- несиелерді өтеу кезінде жекеменшік капиталы үлесінің өсімі
- іске асырылмаған табыстан өтемақылар

6. Кәсіпорынды талдау

6.4. Кәсіпорынның тұрақтылығы

Табыс (таза)

- алып тастаулар

+салымдар

= жекеменшік капиталды өзгерту

немесе шаруашылық жылдың жекеменшік капиталы

- алдағы жылдың жекеменшік капиталы

= жекеменшік капиталын өзгерту

Табыстар саласындағы тұрақтылық

- **Пайыздардағы табыстар үлесі**

=айналым рентабельділігі

Табыс

/айналым

=табыс үлесі (%)

Неғұрлым табыс үлесі артық болғанымен, соғұрлым өткізу нарығында бағалардың төмендеу тәуекелі төмен болады.

- **Маржиналды табысының үлесі**

Жиынтық маржиналды табысы $\times 100$

/ нарық өнімінің өндірісі (барлығы)

= маржиналды табысының үлесі (%)

Табыстарды талдау

Кәсіпкердің отбасы кәсіпорында және жеке секторда капитал құру қабілеттілігі өндірістік емес түсім көздерін қарастырады, сондай-ақ отбасының тұтыну тәртібінде қарастырады. Бұл кәсіпорынның отбасылық тұрақтылығының маңызды критерийлері болып саналады.

Ауыл және орман шаруашылығынан түсімдер

+ өнеркәсіп қызметінен түсімдер

+ өз бетімен қызметінен түсімдер

+өз бетімен емес қызметінен түсімдер

= **негізгі қызметтен табыс**

+өндірістің негізгі қаражаттарынан түсімдер

+ жалдану және жалға алуға тапсырудан түсімдер

+басқа да түсімдер

= **түсім түрлері бойынша түсімдер сомасы**

+ алынған табыстарды ауыстырулар

= **жиынтық табыс**

- өткізілген түсім ауыстырулары

- салықтар

- әлеуметтік сақтандыру

= **билігінде бар табыс**

- басқа да жеке сақтандырулар

+ алынған мүлік ауыстырулар

- өткізілген мүлік ауыстырулар

= **кәсіпкердің жекеменшік капиталын өзгерту**

6. Кәсіпорынды талдау

6.5. Табиғи көрсеткіштер

Қарқындылық

Өндірістік фактордың пайдаланатын көлемі өндірістің басқа факторының нақты санымен арақатынаста,

Мысалы, 1 жұмыс күші / 100 га ауыл шаруаш. Жерлер

Сиярлар/ 1 га жайылым егістері

кг. таза әрекет ететін заттар (тыңайтқыштарда) / 1 га жыртылған жер
концентрат ц / 1 сиярға

Өнімділігі

Өнім көлемі әрекетке қосылған өндірістік факторының пайдаланатын мөлшерімен арақатынасында. Өнімділік көрсеткіштері кәсіпорында жеткен түсімдер деңгейі жайлы мәліметтер береді. Қарқындылық көрсеткіштерімен бірге олар кәсіпорын табыстары жайлы айтуға да себеп болады.

Мысалы, өнім мөлшері

/қажетті аудан

=аудан өнімділігі

Өнім мөлшері

/қажетті еңбек (адам/адам-сағат)

=еңбек өндірісі

- **Сандық өнімділік**

Өнім мөлшері мен пайдаланған факторлар саны табиғи бірліктерде өлшенеді (салаларға ғана қолданылады).

Мысалы, астық ц/ өндеу ауданы га,

Сүт өнімділігі жылына/ кг және 1 сиярға, жарма шығынының 1 кг-нан асу.

- **Құнды өнімділігі**

Өнім мөлшері ақшалай мәнде өлшенеді. Негізінде жалпы кәсіпорны үшін аудан өнімділігі ретінде және /немесе еңбек өнімділігі ретінде есептеледі. Өнімнің түрлі текті мөлшері тұрақты бағалар арқылы өлшенумен құрастырылады.

6. Кәсіпорынды талдау

6.5. Табиғи көрсеткіштер

- **Брутто-өнімділік**

Өнім мөлшері дайындау жұмыстарын есептеусіз аудан және /немесе еңбек бойынша өнімділігін есептеуге қосылады.

- **Нетто-өнімділік**

Өнім мөлшері үшінші тұлғалардың алдын ала жұмыстарынан тазартылады.

Үнемділігі

Өнім көлемі **барлық** өндірістік факторларының әрекетке қосылған көлемімен арақатынаста. Нарық әсеріне қарамастан кәсіпорынның ішкі табысын өлшеу үшін масштабы. Көрсеткіштерді есептеу үшін пайдаланатын факторлар көлемі, сондай-ақ тұрақты бағаларға көбейтілген өнім көлемін қорытуға болады.

Пайдаланатын факторлар көлемі × тұрақты бағалар
өнім көлемі

(мысалы, өнім бірлігіне шығындар)

Пайдаланатын факторлар көлемі × тұрақты бағалар
өнім көлемі × тұрақты бағалар

(мысалы, өндірістік шығындар/өндірістік нәтижелер)

7. Өндірістік жоспарлау

7.1. Жоспарлау әдісін топтастыру

Өндірісті жоспарлау әдісін топтастыру түрлі көзқарастардан:

а) Жоспарлау саласы

- Жалпы калькуляциясы
Барлық кәсіпорын үшін жоспарлы есептеулер
- Жартылай калькуляция
Құрылымдар және бөлек нысандары үшін жоспарлы калькуляция.

б) Кезеңге қатысы

- *Статикалық*
Орташа нәтижелерінің негізінде және ұсынылған уақыт кезіндегі шығындарды жоспарлы есептеулер
- *Динамикалық (мультикезеңдік)*
Дисконттау арқылы пайыздарды аударуларды талаптарын есепке алумен кезеңдер бойынша бөлінген төлемдер мен түсімдер негізіндегі жоспарлы есептеу.

в) Есептеу түрлері

- *Нақтылайтын (белгілейтін) есептеу*
Өндірісті ұйымдастырудың берілген балама әдіс-тәсілдерінің табыстары салыстырылатын жоспарлы есептеулер. Сынау және қателер тәсілдері арқылы ең жақсы баламаларын анықтау.
- *Түімді есептеулер*
Есептеулердің (алгоритмдерінің) жүйелі қадамдарымен жоспарлы есептеулер Өндірісті ұйымдастырумен белгіленеді, ол қойылған міндеттерді жақсы орындауды қамтамасыз етеді.

г) Шешім қабылдау критерийлері

- *табыстар мен шығындарды салыстыру*
Өндеуді және шығындарды есепке алатын жоспарлы есептеулер, ал олардың әр түрлігі (артықшылықтары) шешім қабылдау критерийлері болады.
- *шығындарды салыстыру*
Тек шығындарды есепке алатын және оларды шешім қабылдау критерийлері ретінде пайдаланатын жоспарлы есептеулер. Бұл шығындарға тұрақты нәтижелер сәйкес болған кезде мүмкін (негізінде салаларда, мысалы, механикаландыру саласында).

7. Өндірістік жоспарлау

7.1. Жоспарлау әдісін топтастыру

д) Кезең

- *Нақты есеп*

Бұрынғы шешімдердің нәтижесі болып табылатын қазіргі шығындар мен өндеулер негізінде есептеу (ex post).

- *Жоспарлы есеп*

Жоспарлы ойлардан шыққан өндірістік нәтижелер мен болашақ күтілетін шығындары негізінде есептеу (ex ante).

7. Өндірістік жоспарлау

7.2. Кәсіпорын сметасы

Кәсіпорынды талдау және жиналған мәліметтеріне сүйене отырып, смета жасау кезінде өзара салыстырылатын өндірісті ұйымдастырудың баламалық мақсат қоюді жүзеге асырады, нәтижесінде жоспарлаушыларға тиімді ұйымдастыру формасы таңдалады. Факт-кәсіпорны үшін және көптеген шаруашылық жоспарлары үшін салыстырмалы экономикалық көрсеткіштері (салыстр., марж. табыс, табыс, таза табыс және т.б.). Кәсіпорынның ұйымдастыру формасы – кәсіпорын сметасындағы мақсаттар – бұл оңтайландыру кезіндегіндей нәтиже емес, есептеу үрдісі үшін берілген мөлшері.

Өндірістік табысты бағалау үшін жоспарланған ұйымдастыру формасы базасында көптеген жартылай сметаларын құру қажет:

- Өсімдіктану: егу жоспары, егістік материалдарға, тыңайтқыштарға смета, табиғи смета және т.с.с.
- Мал шаруашылығы: малға, сүтке, жемге смета, табиғи смета және т.с.с.

Бұл сметалар машиналар, ғимараттар, жұмыс күшін пайдалануын, сондай-ақ ақшалай, қаржы, және таратушылық сметасымен есепке алынатын бірлескен сметалармен бірге кәсіпорынның табысын белгілеумен өндірістің ақырғы жоспарына әкеледі.

Кемшіліктері болып егер смета маржиналды табыстарға негізделмесе, бөлек технологияларының экономикалық басымдылығы туралы ақпараттың болмауын білдіреді.

7. Өндірістік жоспарлау

7.3. Бағдарламалық жоспарлау

Бағдарламалық қамсыздандыру

Бағдарламалық қамсыздандыру АҚШ-та 50 жылдарының ортасында желілік бағдарламалаудың жеңілдетілген жоспарлау әдісі ретінде әзірленді. Бағдарламалық қамсыздандыру ІІ желілік бағдарламалау секілді есептеуді жүйелік кестесін қолдану өндірістің тиімді ұйымдастыруына әкеледі. Бағдарламалық қамсыздандыру І, керісінше кәсіпорын сметасының есептеу-әдістемелік формасы болып табылады (белгілеу есепке алумен).

Осы екі форма кәсіпорынның дәстүрлі сметаларынан айырмашылығы мыналарда:

- Жоспарлау бөлек өндірістік технологияларының маржиналды табысын есептеуге, факторлардағы және олардың жеткізу қажеттілігін есепке алуды қосқанда негізделеді.
- Жоспарлаудың бөлек қадамдары нақты берілген.

Бағдарламалық қамсыздандыру ІІ

Бағдарламалық қамсыздандыру ІІ қосымша мыналармен сипатталады:

- Маржиналды табыстарын есептеу шекті шығындар қағидасы бойынша қатаң өтеді, яғни факторлар жарақтандырудың өзгеруінен болатын шығындардың өзі (еңбекақы, пайыздар, жалға беру, есептен шығару және т.с.с.) шекті шығындар деп есептеледі.
- Жем өндірісінің және мал шаруашылығының технологиялары мал шаруашылығына аудандарды пайдалануды белгілеу үшін түрлі комбинацияларына бірігеді.
- Барлық технологиялар үшін бәсекелік көлемі (өндіріс факторын пайдалану) белгіленеді.
- Өндіріс технологиялары сол бәсекелік көлемдері негізінде жеткіліксіз факторларын пайдалану реттілігімен орналастырылады.
- Комбинациялау кезінде өндіріс технологиялары жеткіліксіз факторларын үздік пайдаланумен өндірістік қуаттылығына дейін шегі кеңейтіледі. Содан кейін «келесі үздік» технологиясымен де жасайды.
- Технологияны жоспарлау соңында жалпы маржиналды табыстың өсуіне (баламалық шығындарды есепке алу) әкелмегенше жүйелі түрде өзгеріп отырады.

7. Өндірістік жоспарлау

7.3. Бағдарламалық жоспарлау

Бағдарламалық қамсыздандыру I

Әдетте, бағдарламалық қамсыздандыру I кезінде тәжірибелік әдіспен маржиналды табыстың калькуляциясы пайдаланады. Жоспарлаудың шешімін қабылдау кезінде факторлар жарактандырудың өзгеруінен (еңбекақы, пайыздар, жалға беру, есептен шығару және т.с.с.) шығындар туындағандықтан, олар соңғысынан жалпы маржиналды табысын белгілеуден соң алынады. Осындай тәсілмен қосымша шекті шығындарын есепке алумен белгіленген «салыстырмалы маржиналды табысы» нақты өндірістің жалпы маржиналды табысымен тікелей салыстыруға себеп болады, сондықтан бұл әр түрлілігі жоспарланған іс-шаралардың шекті пайдасын көрсетеді.

Жалпы/салыстырмалы маржиналды табысы негізінде кәсіпорынның тұрақты және үстеме шығындарын шегеруімен табысты белгілеуге болады.

Салыстырмалы маржиналды табысы

Жалпы маржиналды табысы (ЖМТ)

әдетте, тәжірибелік әдісімен белгіленеді, яғни еңбекақы, пайыздар, жалға алудағы қажеттілігін, сондай-ақ лайықсыз шығындарын есепке алусыз.

± Шығындарды және нәтижелерді жоспарлауға байланысты

Олар маржиналды табыстың калькуляциясында есепке алынбағандықтан жалпы маржиналды табыста да есепке алынбайды.

= салыстырмалы маржиналды табысы (ЖМТ)

7. Өндірістік жоспарлау

7.4. Желілік қамсыздандыру

Желілік қамсыздандыру

Желілік қамсыздандыру – бұл нақты мақсаты үшін үздік шешімінің осындай шегінде болуы мен бірнеше ауыспалыларды бір уақытта қарастыру әдісі.

Ауыл шаруашылық кәсіпорынды тиімді ұйымдастыруды белгілеуге келетін болсақ, бұл бар өндірістік қуатылық шеңберіндегі мүмкін процестер (мысалы, өсімдіктану немесе мал шаруашылығы) максималды жиынтық табысына (немесе басқа да мақсатқа) жетпегенше құрамдастыратынын нақты білдіреді.

Оңтайландыру мәселесі желілік теңдеу жүйесін көрсетеді, оның шешімі жүйелік қадамдарының бір қатарымен белгіленеді (итерация). Өндірістік технологиялар (әрекеттер) есептеудің осы үрдісі бойы бір мезгілде бар өндірістік қаражаттарымен (ресурстарымен) бәсекеге түседі. Бұл технологиялардың бір-бірімен тиімді көлемде құрамдалуына кепіл береді және, солай факторларды үздік орналастыру және пайдалануына жетеді. Желілік бағдарламалау арқылы жоспарлы мәселелерді тиісті тұжырымдау кезінде (өндірістік технологиялардың дисагрегациясы) бір мезгілде барлық үш жоспарлау деңгейлерін оңтайландыруға болады:

- тиімді арнайы қарқындылығы
- факторларды тиімді құрамдау
- өндірістің тиімді бағыты.

8 Қаржыландыру

8.1. Қаржыландыру

Қаржыландыру

Қаржы қаражаттарын пайдалану және сатып алу

Ішкі қаржыландыру

- табыстан (=өзін-өзі қаржыландыру)
- босатылған капиталдан;

оған мыналар жатады:

- амортизациялық аударымдар
- мүлікті қайта бөлу (активтерді ауыстыру және мүлікті қысқарту)
- резервтік қорларға аударымдар, құнды және нысаналы аударымдарды тәртіпке келтіру

Сыртқы қаржыландыру

- жекеменшік қаржыландыру
- депозиттер
- басқа іс-шараларға қатысу
- сыртқы қаржыландыру
- несие алу
- лизингтік шарттарда сатып алу
- рента негізінде сатып алу

Лизинг

Қаржыландырудың ерекше формасы. Несиелік қаржыландыруға, инвесторға (лизингті пайдаланушыға) қарама-қайшы ақшалар емес, мүлік беріледі. Лизинг қаржыландыру және инвестициялау қызметін орындайды.

Қаржыландыруға шолу

=мүлік және капитал қозғалысының балансы

Кәсіпорында қаржыландыру процесін көрсету

Мысалы:

Қаржы қаражаттарының пайда болуы		Қаржы қаражаттары мыналар үшін пайдалану	
Табыс	58.000	шығындарды өтеу	---
Есептен шығару	35.000	инвестициялар брутто	155.000
Мүлікті қайта бөлу (активтермен айырбас, салымдарды қысқарту)	10.000	қосымша дебиторлық қарызы және бос қаражаттар	6.000
резервтік қорын жабу және резервтік қорға аударымдар	---	резервтік қорға аударымдар және нысаналы аударымдар	---
салымдар	11.000	алып тастаулар	61.000
несие алу	<u>122.000</u>	несие өтеу	14.000
	<u>236.000</u>		<u>236.000</u>

8 Қаржыландыру

8.1. Қаржыландыру

Cash Flow

= Қаржы әлеуеті

Есептеулер:

табыс

+салымдар

- алып тастаулар



= кәсіпорында жекеменшік капиталдың құрылуы

+ амортизация

= Cash Flow

Қаражаттың артықшылығы/Қаражат тапшылығы

Артықшылық/ кіріс/шығыс тапшылығы

Қарыз қалдықтарын (активтерді) өзгерту

Есептеулер:

кәсіпорын кірісі

+жылжымайтын мүлікті сатудан кіріс

+жеке кіріс

- кәсіпорын шығындары

- жылжымайтын мүлікті сатып алу шығындары

- жеке шығындар

= ақшалай қаражаттардың артықшылығы (тапшылығы)

немесе

± есепті жылдың басында қарыздардың (активтердің) артуы

± есепті жылдың соңында қарыздардың (активтердің) артуы

± ақшалай қаражаттарының артықшылығы/тапшылығы

Қарыздардың артуы/ Активтердің артуы

Қаржы шоттарының жалпы сальдосы. Оларға касса, банк, вексель, талаптар, міндеттемелер жатады

алайда мыналар жатпайды:

қаржы салымдары, аралас есептік кезеңдерінің шығындар мен түсімдерді есепке алуды шектейтін тараулар, резервтік қорының үлесімен ерекше тараулар, баланстық құнын түзету және резервтік қорға аударымдары.

8 Қаржыландыру

8.2. Несие

Несие

Несиені төлем қаражаттарын уақытша тапсыру деп түсінеміз. Сонымен қатар, несие беруші (қарыз беруші) өз ақшасын белгілі бір уақыт аралағында пайдаланудан бас тартады және қарыз алушыға (борышкерге) пайыздарды өтеумен сыйақы ретінде тапсырады.

Несиелерді мынадай критерийлері бойынша топтастыру:

а) Жеделдігі бойынша

- қысқа мерзімді (маусымдық) несие
- орта мерзімді несие
- ұзақ мерзімді несие

б) Негізгі қарызды және пайыздарды өтеу

- тең бөліктермен төленетін несие
- аннуитеттік несиелер (тең төлемдер)
- мерзім соңында өтелетін несиелер

в) Несиемен қамтамасыз ету

- таза жеке (қамтамасыз етілмеген) несие
- қамтамасыз етілген жеке несие
- заттық қамтамасыз етілген несие

г) Несиенің шығуы

- банк несиесі
- сауда несиесі
- жеке несие

е) Несиені пайдалану мақсаттары

- өндірістік несие
- өндіріс қаражаттары үшін несие
- инвестициялық несие
- тұтыну несиесі

Несие формалары

а) контокорренттік несие

Контокорренттік несие (ағымды шоттан несие) мекеменің клиентпен есеп айыратын арнаулы шотының (қолма-қол ақшасыз есеп айырысу шоты) артық жұмсаулар түрінде банкпен беріледі.

Ол кәсіпорынды қаржыландыру кезінде капиталдағы кезеңдік немесе қысқа мерзімдік қажеттіліктерін жабу үшін қажет. Контокорренттік несие қысқа мерзімдік несие болып табылады, қарыз беруші оларды талқыланған жоғарғы шегіне дейін кез келген уақытта қажеттілігі бойынша пайдалануы мүмкін.

8 Қаржыландыру

8.2. Несие

б) Сатып алушының несиесі Тауарлық несие

Сауда несиесі

Жеткізіп берушінің несиесі

Сатушыны несиелеу кезінде жеткізіп беруші төлем мерзімін ұзартумен несие береді. Қамтамасыз етуі жекеменшік құқықтарын сақтаумен немесе вексельмен жүзеге асырылады. Сонымен қатар, несие формасына мықты несие келісім шартының қажеттілігі қажет емес.

с) Вексель

Вексельде вексель берушінің (трассанттың) трассантқа (вексель бойынша төлеуші тұлғаға) нұсқаулары бар, онда соңғысы оған немесе үшінші тұлғаға (вексельді алушысына, ремитентке) белгілі уақытта (әдетте, үш айдан соң) белгілі соманы төлеу қажет.

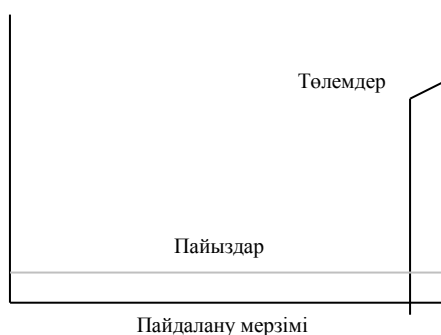
д) Несиелер

Несиелер орта, ұзақ мерзімді (банк) несиелері болып табылады. Несие берушіні қамтамасыз ету ауыл шаруашылық өндірушінің жер иелігіне (кепіл құқығы) ипотека арқылы болады.

Ақшаны қайтару шарттарына байланысты мыналарға бөлінеді:

- *соңғы төлеммен несие*

ақшаны толық қайтарулар мерзім соңында, пайыздарды өтеу – немесе пайдалану кезінде немесе мерзім соңында ғана болады.



белгіленген мерзімде өтеумен несиелері

=тең бөліктермен төленетін несиелер

өтеудің тең үлестері мен пайдалану мерзімі бойы азайтылатын пайыздар, яғни өтеу барысында қарыз азаяды.

8 Қаржыландыру

8.2. Несие



- аннуитеттік несиелер:

Қарызға қызмет көрсетуді (пайыздар+өтеу) пайдалану мерзімі бойы тұрақты, сонымен қатар пайыздар бөлігі азаяды, ал өтеу үлесі сәйкесінше өседі.



Несие қабілеттілігі

Несие қабілетті тұлғалар, топтар және кәсіпорындар болып саналады, одан несие бойынша келісім шарт міндеттемелерін орындау күтіледі. Несие қабілеттілігі жеке және мүліктік алғышарттарына байланысты болып келеді.

- **Жеке несие қабілеттілігі**

Егер өтініш беруші белгілі қасиеттерінің: ұқыптылық, адалдық, іскерлік және сенімділік арқасында несие берушінің сенімінде болса, жеке несие қабілеттілігі бар дегенді білдіреді.

- **Материалдық несие қабілеттілігі**

- Несиені нақты және номиналды мүлікпен қамтамасыз ету. Қарыз беруші несиені мүлікпен немесе активтермен (банк үшін жоғары сенімділік) қамтамасыз ете алады.

- Қарызға қызмет етуге қабілеттілікті растау.

Несиені қамтамасыз ету

Пайыздарды төлеуге және толық көлемде және уақытылы өтеуге кепіл беретін сенімділік.

8 Қаржыландыру

8.2. Несие

Мыналарға бөлінеді:

а) Таза жеке несиелер

=**бланк несиелері**

кез келген қамтамасыз етулерден бас тарту

б) бекітілген жеке несиелер

мүліктік емес қамтамасыз ету, алайда, мысалы:

- *талаптан қайтумен*

Қарыз берушіден борышкерге үшінші тұлғаларға төлем талаптарын тапсырумен (мысалы, сатулардан немесе жинақтау салымдарынан талаптар)

- *кепілдікпен*

Үшінші тұлғаның (кепіл берушінің) борышкердің міндеттемелерін орындауға жауапкершілігі.

в) Мүлікпен қамтамасыз етілген несиелер

= **нақты құндылықтар кепілімен несиелер**

Несиелер заттық кепілмен (ипотекамен, жер қарыздарымен) немесе нақты мүліктік құндылықтарына кепілдерін берумен (жерге басымдылық) қамтамасыз етіледі.

- *кепілге беру*

= кепіл құқығы

Кепілге беру деп кепіл құқығын (салынған) мүлікке (әсіресе жер учаскілері) беру немесе қарыз берушінің борышкермен талаптарын қамтамасыз ету құқығын беру деп аталады, ал заттардың өзі тапсырылады. Кепіл құқығы бенефициарға нақты ақшалай сомасын жер учаскісіне талап етуді береді (мысалы, аукционнан мәжбүрлі сату).

- *қарыз берушіге жекеменшік құқығын тапсыру*

Кепіл нысанын тапсыруға қажет кепілге қарама-қайшы, мында кепіл жекеменшік құқығының келісім шарты бойынша тапсырылады. Сонымен қатар, қарыз берушіге заттың өзі емес мүлікке деген жекеменшік құқығы тапсырылады.

8 Қаржыландыру

8.2. Несие

Ол борышкердің меншігінде қала береді. Жекеменшік құқығын тапсыру қосымша кепіл (негізінде) болып саналады.

Нақты пайыз

Кәсіпорында несиелемен қаржыландыру кезінде төмендегілерден шығындар немесе шығыстар пайда болады:

- пайыздардан
- қосымша қаржы шығындарынан
- дизажио (дамно) (=жеңілдіктер)
номиналды соманы азайту
- несие беру үшін комиссия
- өндеу құны
- құндылықтарды бағалау сараптамасы.

Шығындар несие үшін нақты шығындар (нақты пайыздар) көрсетілген номиналды пайыздардан артық екеніне қосымша әкеледі. Бұл қаржыландыру мүмкіндігін бағалау кезінде маңызды (несие ұсыныстары).

Одан әрі маңызды факторлар:

- жылда өтеулер кезеңінің саны
- келесі тоқсан соңына немесе жылға төлем мерзіміне төлемдерді есептеу
- пайыздарды төлеу кезеңдер саны (жылдық, жартыжылдық, тоқсандық)
- пайыздарды аванспен мерзімге дейін немесе мерзімнен соң аудару
- пайыздарды төлеудің түрлі мерзімдері

Пайыздың нақты мөлшерлемесі ішкі пайыздық мөлшерлеме әдісі бойынша есептеледі немесе мынадай жақын есептеулер формуласы бойынша бағаланады.

$$\frac{\text{Номиналды пайыз} + \text{қосымша шығындар} \%}{\% \text{ мөлшерлеме несиенің } \frac{1}{2} \text{ мерзімі}} \times 100$$

% төлемдер

8 Қаржыландыру

8.3. Қаржы жоспарлау

Қаржы жоспарлау

Смета есептеулері

- ақшалай қаражаттағы қажеттілікті жабуға кәсіпорында болашақта болатын және түсетін ақшалай қаражаттарының жеткілігін алдын ала тексеру үшін, немесе
- сырттан талап етілетін ақшалай қаражаттардың көлемін жиынтықты салыстыру арқылы алдын ала белгілеу үшін
- қаражаттардың түсуі: олардың шығу бойынша қаржы көздерін және
- қаражаттарды пайдалану: оларды пайдалануға сәйкес қаржы қажеттілігі

Ақшалай қаражаттардың және капитал қозғалысын есептеу

	қаражаттарды пайдалану		қаражаттардың шығуы	
	Ақша қозғалысы	Капитал қозғалысы	Ақша қозғалысы	Капитал қозғалысы
А. Өндіріс саласы Айналым саласы (қаржы саласымен)	төлемдер	шығындар	түсімдер	Кірістер
	<i>материалдарға, еңбекақысына, пайыздар, жалға алу құнына және т.б.</i>		<i>азық-түлікке, еңбекақысына, пайыздарға, жалға алу құнына және т.б.</i>	
Салымдар саласы	төлемдер	шығындар	түсімдер	Кірістер
	<i>құрылым, машина және ауданына т.б.</i>		<i>Машина сатудан, аудан сатудан т.б.</i>	
В. Капитал саласы Несие саласы Жеке сала*	Несиені өтеу		Несие алу	
	Тұтынуға қаражатты алып тастау		Өндірістік еместен ақша салымдары	
	<i>мүлік бөлігін жасау</i>		<i>мүлік бөлігінен табыс</i>	
А+В (сомасы) Суммалар айырмашылығы	Төлемдер	Қаражаттардың шығуы	түсімдер	Орташа түсімдер
	<i>Түсімдер+төлемдер=таратушылықтың өзгеруі</i> <i>Түсімдер-қаражаттардың шығуы =әлеуетті таратушылықтың өзгеруі</i>			
С. Қолма-қолдық сала Кассалық қолма-қолдық	Қорларды арттыру		Қорларды азайту	
Банк салымдары	Қорларды арттыру		Қорларды азайту	
Д.Конттокорректік сала Талаптар	-	Қорларды арттыру	-	Қорларды арттыру
Міндеттемелер	-	Қорларды арттыру	-	Қорларды арттыру
А+В+С+D (сома)	Қаражаттарды пайдалану		Қаражаттардың шығуы	

Көздері: Райш/Цеддис 1992

*)жеке шаруашылық үшін келтірілген өндірістік емес көздерден жеке алып тастаулар мен салымдары қоғамдардан салынған капиталдарға және серіктестердің дивиденттер (алып тастаулардан) төлеуге сәйкес келеді.

Ақшалай смета

=Қаржы жоспары

Ақша қозғалысын ұқсас есептеулер жақындағы болашаққа түсімдер мен төлемдерді (өндіріс және капитал саласында) есепке ала отырып, сондай-ақ бір кезең ішінде ақшаның болуы. Кезеңге қажеттілік болған жағдайда тоқсан, ай немесе тіпті апта да таңдалады. Шаруашылық жылда таратушылықты жоспарлау басымды.

8 Қаржыландыру

8.3. Қаржы жоспарлау

Есептеу барысы:

кезең басына төлем қаражаттарының болуы

+ қаржы қаражаттарының көздері (айналым, негізгі қаражаттар, капитал саласы)

- қаржы қаражаттардағы қажеттілік (айналым, негізгі қаражаттар, капитал саласы)

= кезең соңына төлем қаражаттарының болуы

= келесі кезеңнің басына төлем қаражаттарының болуы

Қаржы (ұзақ мерзімді) жоспарлау

Жылдарға бөлінген брутто-инвестициялар үшін билігіндегі бар бос қаражаттар мен инвестициялық жобалардан қаржыландырудың қажеттілігі салыстыру арқылы инвестицияларды қаржыландыруды қамтамасыз ету үшін капитал қозғалысының ұзақ мерзімді есептеулері. Жоспарлау кезеңі 3-5 жылды құрайды. Таратушылық талаптарын білікті есепке алу үшін ағымды бағалар бойынша есептеулер жасау қажет.

Қаржыландырудағы қажеттілік:

Бөлек жылдарға брутто-инвестициялардың жалпы құны, мынадай үстемелерді қосқанда:

- күтілмейтін жағдайлар
- қаржыдағы қысқа мерзімді қажеттілік
- қаржыландыруға қосымша табыстар
- кәсіпорындарға инвестициялар бойынша кеңес беру
- инфляция

Қаржыландыру қаражаттары:

- Қолма-қол жекеменшік қаражаттар:

мүлікті, салымдарды, ағымды өндірістен қаржы қаражаттарын сату*)

-қолма-қол емес жекеменшік қаражаттар:

еңбек нәтижелері, құрылыс орманды жеткізу, жекеменшік машиналарды пайдалану

-субсидиялар

- кредиттер, несиелер

Төмен пайыздармен несиелер, контокорректік несиелер, капитал нарығындағы несиелер

8 Қаржыландыру

8.3. Қаржы жоспарлау

***) Ағымды өндірістен қаржы қаражаттары**

бөлек жылдар үшін жекеменшік капиталды жасау, амортизацияны қосқанда, қаржыландыру қажеттілігіне нетто-инвестициялармен қатар өнделген капиталды ауыстыру бойынша инвестициялар енгендіктен;

бар және жаңа міндеттемелері бойынша бөлек жылдарға өтеулерді қоспағанда

қажеттілігі кезінде сақтандыруға аударымдарсыз.

9. Инвестициялар

9.1. Инвестиция түсінігі

Инвестиция

Инвестициялық салада (негізгі қаражаттар, мал, материалдық айналма қаражаттары) мүлікті заттарға төлемдік қаражаттарын қайта жасау (қаржы айналма капиталы).

- **Жалпы инвестициялар**

Инвестициялық салада жалпы түсімдер

Кәсіпорынның негізгі қаражаттарына түсімдер

+малдың басын көбейті

+қорды көбейту

=жалпы (брутто-) инвестициялар

- **Нетто-инвестициялар**

Есептен шығару және шығарудан асып түсетін инвестициялық секторға түсімдер.

Негізгі қаражаттардың баланстық құнын өзгерту

+малдың басын өзгерту

+қордың барын өзгерту

= нетто-инвестициялар

Нетто-инвестициялар

+баланстық құны бойынша негізгі қаражаттардың шығаруы

+негізгі қаражаттарға амортизациялық аударымдар

+мал басын өзгерту

+бар құрал-саймандарды өзгерту

=жалпы инвестициялар

Құрал-жабдықтарды ауыстыру үшін инвестициялар

= реинвестициялар

Амортизациялық аударымдар мен шығарулар мөлшеріндегі инвестициялық салаға түсімдер.

Нетто-инвестицияларды қысқарту

Аударымдар мен шығарулар инвестициялық салаға түсімдерді арттырады.

9. Инвестициялар

9.2. Инвестицияның статикалық есебі

Инвестициялық статикалық есебі

Күтілетін орташа өнім шығару және шығындар негізінде инвестицияның табыстығын тексеру.

Табыстылықты бағалау критерийі салынған жекеменшік және жалпы капиталға пайыздарды есептеу болады. Сондықтан мынаны анықтау қажет:

орташа салынған жалпы және жекеменшік капитал
салынған капиталдан алынған табыс

Инвестиция тиімді, егер салынған капиталға пайыздары капиталды баламалық пайдаланудан гөрі жоғары болса.

Инвестицияның статикалық есептеуінің белгілері

- Сөз орташа есептеу жайлы қозғалып отыр, ол түсімдер мен уақыт бойынша төлемдердің айырмашылығын есепке алмайды.
- Өндірістік нәтижелер және шығындар, әдетте, репрезентативтік уақыт кезіндегі өндірістік-техникалық талаптарға қатысты, егер құрылымдар толық қызмет атқарса (базалық уақыт).
- Бағалар және басқа да базалық деректер, әдетте, уақыт жоспарлы кезеңінің шарттарына негізделеді, ол ұқсас жағдайлар базалық уақытта барын болжалдайды.
- Сатып алуларға шығындары мен құрылымдар жасау амортизациялық есептен шығарулардан есепке алынады (пайдалану мерзіміне инвестициялық шығындарды бөлу).

Орташа салынған капитал

Орташа салынған капитал мынада:

-негізгі қаражаттар

Кәсіпорынның негізгі қаражаттарына салынған орташа капитал негізгі қаражаттардың бастапқы құны 50-60% бағаланады (қалдық құнының есептеусіз).

9. Инвестициялар

9.2. Инвестицияның статикалық есебі

-айналма қаражаттар мен малдар

Айналма қаражаттар мен мал капиталы үшін капиталдағы қажеттілігі технология спецификасына байланысты өндірістің бөлек кезеңдерінде шамасымен болады. Кезеңнің орташа құны қызмет етудің барлық мерзімі бойы (орташа) толық инвестиция сомасын құрайды (100%).

Негізгі капитал
+ Айналма капитал
= Жалпы капитал

Орташа салынған жекеменшік капитал

Жалпы капитал
- Қарыз капиталы
= Жекеменшік капитал

Жалпы капиталды жекеменшік және қарыз капиталына бөлу кезінде статикалық есептеуде қызмет етудің барлық мерзімі бойы тұрақты арақатынастан жеңілдетілген болып шығады. Егер пайдалану мерзімі кезінде жекеменшік және қарыз капиталы өзгеретін болса (мысалы, аннуитеттік қарыз кезінде немесе қызмет етудің қысқа мерзіміндегі қарыз мерзімі), онда бұны тек көр кезеңдік есептеуде ғана ескерген жөн.

Салынған капиталдан табыстар

- **Таза табыс**

Салынған жалпы капиталдан сыйақысы таза табыс болып аталады. Ол барлық шығындарының өндірістік нәтижелерінен азайтылуымен белгіленеді, соның ішінде еңбекақы және сметалық еңбекақысы, алайда нақты және есептік пайыздарды ұстаусыз.

- **Салынған жекеменшік капиталдан табыс**

Қарыз капиталынан пайыздарды азайтумен таза табысы жекеменшік капиталдың пайыздарын төлеу үшін пайдаланады.

9. Инвестициялар

9.2. Инвестицияның статикалық есебі

Өндеу (түсімдер, бағаланған ішкі өндеу)

- ауыспалы шығындар (есептік пайыздарсыз)

- негізгі қаражаттарды амортизациялық есептен шығару

- тұрақты жұмыс күшінің есептік еңбекақысы

- басқа да тұрақты және үстемелік шығындар*

= **Таза табыс (жалпы капиталдан табыс)**

- қарыз капиталға пайыздар**

= **Салынған жекеменшік капиталдан табыс**

*) Сақтандыру, ұстау және т.с.с.

**) Қарыз капиталы х оның пайыздық мөлшерлемесі

Жалпы капиталға пайыздарды есептеу

Орташа салынған жалпы капиталы таза табысқа бөлінген.

Жекеменшік капиталға пайыздарды есептеу

Жекеменшік капиталдан табыстар (таза табыс минус қарыз капиталына пайыздар), орташа салынған жекеменшік капиталға бөлінген.

9. Инвестициялар

9.3. Инвестицияның көп кезеңдік есебі

Мультикезеңдік инвестициялық есептеулер

Уақыт бойынша төлемдерді бөлуге байланысты күрделі пайыздар мен пайыздарды есептеумен бөлек кезеңдері бойынша күтілетін түсімдер мен төлемдер негізіндегі инвестициялар табыстылығын тексеру

Табыстылықты бағалау критерийі салынған жекеменшік және жалпы капиталға пайыздарды есептеу болады.

Инвестиция экономикалық тұрғыдан өте тиімді, егер ол салынған капиталға пайыздарды есептеуі балама капиталды пайдалану кезіндегіден артық болған жағдайда.

Мультикезеңдік есептеулердің белгілері

- Түсімдер мен төлемдер уақыт бойынша нақты ескеріледі және бөлек кезеңдерге жатады.
- Түсімдер мен төлемдердің уақыт айырмашылығы дисконттау арқылы нақты ескеріледі (ешбір орташа есептеулерсіз).
- Бағалардың және базалық деректердің уақытша өзгеруі нақты шарттарды бағалау кезінде жалпылану мүмкін.
- Құрылымдарды салу және сатып алу шығындары нақты пайда болған толық кезеңге жатады.

Төлемдер ағыны

Кезеңдер бойынша инвестициялау нәтижесінде экономикалық трансакцияларында туындаған тарату қаражаттарын шығару және түсімдерін беру (яғни өнімнің және өндіріс құралдарының ақшалай құны).

Төлемдер ағыны мыналарға бөлінеді:

- **Түсімдер**

Кәсіпорынға түскен барлық таратушылық қаражаттар бір кезеңдегі инвестициялар нәтижесінде (қосу ақшалай бағаланған табиғи өндеу).

9. Инвестициялар

9.3. Инвестицияның көп кезеңдік есебі

• Төлемдер

Кәсіпорыннан шыққан барлық тарату қаражаттары бір кезеңге инвестицияларына байланысты (немесе ақшалай мәнде бағаланған өндіріс қаражаттарын басқаға пайдалану, мысалы, инвестициялармен шақырылған отбасы жұмыс күшінің жұмысын пайдаланудың артуы)

Түсімдер мен төлемдер несиеленуді және қарызға қызмет көрсетуді енгізеді, егер жекеменшік капиталға ішкі пайыздық мөлшерлемесін анықтау қажет болған жағдайда.

Нетто-төлемдер түсімі

= Cash Flow

Кезеңдер бойынша түсімдер мен төлемдер арасындағы айырмашылығы Cash Flow деп аталатын құнның реттілігін құрайды (нетто-төлемдердің түсімі). Cash Flow белгілеу үшін түсімдер мен төлемдерді салыстыруға, әдетте, маңызды факторлардың табыстылыққа әсер етуіне болатындай ыңғайластыра келеді.

Cash Flow ыңғайластырылған анықтамасы

Түсімнен түсімдер және қалдық құны

- құрылымдар, материалдар, қауіпсіздік, еңбек, сақтандыру және т.б. құруға төлемдер

= Cash Flow 1 → Ішкі пайыздық мөлшерлеме
жалпы капиталға салық салуға дейін*

+ несиелену

- несиелерге қызмет көрсету (пайыз+өтеу) қосымша шығындар мүмкіндігі

= Cash Flow 2 → Ішкі пайыздық мөлшерлеме
жекеменшік капиталға салық салуға дейін*

± салық ауыртпалықтарын өзгерту

= Cash Flow 3 → Ішкі пайыздық мөлшерлеме
жекеменшік капиталға салық салудан кейін*

/ инфляция индексі (егер маңызды болса)

= Cash Flow 3 → Ішкі пайыздық мөлшерлеме
жекеменшік капиталға салық салудан кейін (нақты)*

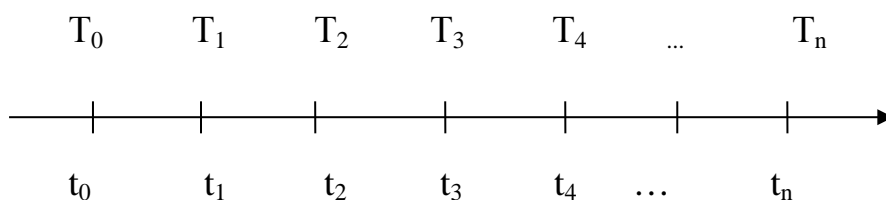
*) есептеу кезінде қандай баға негізі пайдаланатынына байланысты сөз номиналды немесе нақты ішкі пайыздық мөлшерлеме жайлы қозғалады.

9. Инвестициялар

9.3. Инвестицияның көп кезеңдік есебі

Уақыт кесінділері (кезең) және уақыт кезеңдері

Кезеңдер «t» белгісімен және индекспен беріледі. Әр кезең соңында «T» кері есептеу нүктесі тұрады (тиісті индексімен). «T₀», әдетте, - инвестиция басының кезі. Бір кезеңде жасалатын барлық төлемдер қарапайым келесі есептеулерде тиісті кезеңге жататындай қарастырылады, өйткені егер олар кезең соңында пайда болғандай.



Күрделі пайыздау есептеу

Бүгін бар ақшалай сомасы өседі, егер ол пайызға салынған болса, пропорционал үстінен, өйткені есептелген пайыздар болашақта пайыздарды есептейді.

Мысалы:	Сума 1.000	Пайыздар 10%
1 жылдан соң:	$1000 \times 1,10^1$	= 1.100,00
2 жылдан соң:	$1000 \times 1,10^2$	= 1.210,00
3 жылдан соң:	$1000 \times 1,10^3$	= 1.331,00
10 жылдан соң:	$1000 \times 1,10^{10}$	= 2.593,74

Бүгін алынатын төлемдерді инвестор болашақтағы төлемдермен салыстырғанда жоғары бағалайды, өйткені капиталды иеленудің кеш мүмкіндігінен оның жоғалған табыспен бағаланған пайдалану тиімділігі (пайыздардан түсім немесе оның үнемдеуінен) немесе балама шығындарынан төмендейді.

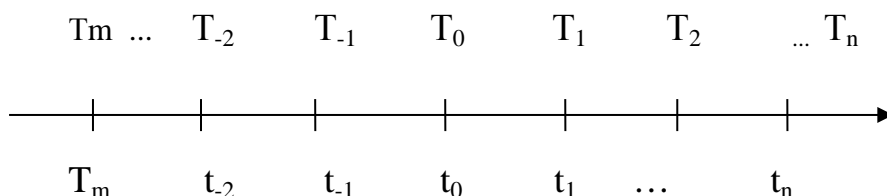
Инвестициялар бойынша барлық түсімдер мен төлемдерді салыстыру үшін олардың нақты кезеңге көлемін қайта бағалау қажет. Кері есептеудің сондай кезеңінде осы шақ қабылданады (T_0). Болашақ төлемдерді қайта бағалау (Cash Flow) қазіргі уақытта аудармалар немесе пайыздық аударламаларды алып тастаулар деп аталады.

9. Инвестициялар

9.3. Инвестицияның көп кезеңдік есебі

Күрделі % есептеу

берілген өсірілген сома бойынша
бастапқы құнды табу



Бастапқы құнды табу

= дисконттау бойынша

Пайыздарды және күрделі пайыздарды есептеумен болашақ төлемдердің бүгінгі құнын белгілеу.

Есептеулер дисконттау факторымен жасалады.

Пайыздық жеңілдіктер коэффициенті

= дисконттау коэффициенті

Дисконттау коэффициенттері 1 руб. Мөлшеріндегі болашақ төлемдер нақты құнын көрсетеді және оларды тек тиісті төлем сомасына көбейту қажет. Бұл факторлар аз болған сайын, бағалауы да артады, есетік пайыздық мөлшерлемесі артқан сайын болашақта төлем мерзімі де жоғары болады. төлемдері (қазіргі уақытта, t_0 кезені) 1 коэффициентімен бағаланады (ешбір қайта бағалаусыз). Пайыздық жеңілдіктің коэффициенті - пайыздық өсіру коэффициентіне кері мөлшері.

Күрделі пайыздарды есептеу

Анықтама

- өткен шаққа жататын төлемдердің бүгінгі құны
- бүгін жасалған төлемдердің болашақ құны

әр кезде қарапайым және күрделі пайыздарды есептеумен.

Есептеу пайыздық өсіру коэффициентімен жасалады.

Пайыздық өсіру коэффициенті

Пайыздық өсіру коэффициенті мыналарды көрсетеді:

- 1 руб. мөлшеріндегі өткен шақтың төлемдердің бүгінгі құны немесе
- 1 руб. мөлшеріндегі бүгінгі төлемдердің болашақ құны.

9. Инвестициялар

9.3. Инвестицияның көп кезеңдік есебі

Оларды тек тиісті төлем сомасына көбейту қажет. Нәтижесінде, коэффициент, сонымен қатар құнды арттыру жоғары болғанмен, есептік пайыздық мөлшерлемесі де артық болады және уақыт кезеңі де ұзақ болады. T_0 төлемдер (қазіргі уақытта, t_0 кезені) 1 коэффициентімен бағаланады (ешбір қайта бағалаусыз).

Пайыздық өсіру коэффициенті – пайыздық жеңілдік коэффициентіне кері мөлшері.

Есептік пайыздық мөлшерлемесі

Есептік пайыздық мөлшерлемесі инвестордың минималды инвестициялық нысанына пайыздардың аударымын талап етеді. Ол пайыздарды есептеумен бағаланады, онда капитал балама түрде қамтамасыз ете алатын еді, өйткені қарыз капиталы үшін аз көлемінде қарыз капиталына пайыздрды есептеу мөлшерлемесімен есептеледі.

Ағымды құны

Өткен және болашақ кезеңге жататын төлем құны немесе қазіргі уақыттағы төлемдер сериясының құны (T_0).

Ақырғы құны

Бүгінгі төлемдердің болашақ құны немесе олардың соғындағы төлемдер сериясының құны (T_n).

Бүгінгі құны

Егер нақты кезеңіне дисконтталған немесе өсірілген Cash Flow төлемдерін қосатын болсақ, онда төлемдер сериясының бүгінгі құны шығады.

Сонымен қатар төлемдер мен түсімдердің болатыны маңызды емес - ең алдымен қайта бағаланады, содан соң қосылады

$$G_0 = \sum_{i=-m}^n \frac{E_t}{(1+i)^t} - \sum_{i=-m}^n \frac{A_t}{1+i)^t}$$

- ең алдымен қосылады, содан соң қайта бағаланады.

$$G_0 = \sum_{i=-m}^n \frac{E_t - A_t}{(1+i)^t}$$

9. Инвестициялар

9.3. Инвестицияның көп кезеңдік есебі

Сонымен қатар

G_0 = бүгінгі құны

t = кезеңдер

m = кезеңдер саны (өткен шақта)

n = кезеңдер саны (болашақта)

I = есептік пайыздық мөлшерлеме (ондық)

E = түсімдер

A = төлемдер

9. Инвестициялар

9.4. Қаржы-математикалық факторлар

Қаржы-математикалық факторлар

Төлемдерден пайыздарды есептеу немесе алып тастаулар үшін факторлар. Қаржы-математикалық факторларды пайдалану кезінде мынадай белгілер қолданылады:

r = пайыздардағы пайыздық мөлшерлеме, мысалы 10%

i = ондықтағы пайыздық мөлшерлеме, мысалы 0,1

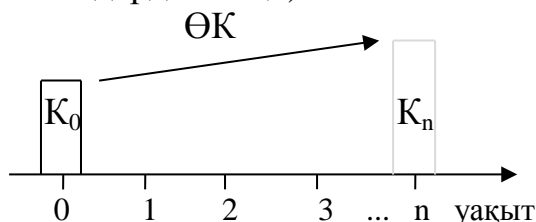
$g = 1+i$ мысалы 1,1

n = кезендер (тұтас сандар)

Пайыздық өсу коэффициенті (ӨК)

Формула: $(1+i)^n$ яғни g^n

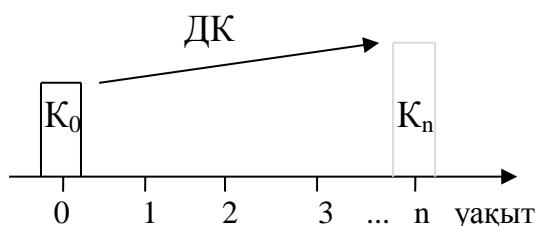
Қазір төлемге жататын соманы есептеу K_0 , n жылдан соң K_n төлеміне дейін пайыздар және күрделі пайыздар. («бір реттік төлем қазір» «бір реттік төлем n жылдардан соң»)



Дисконттау коэффициенті (ДК)

Формула: $(1+i)^{-n}$ яғни g^{-n}

n жылдан соң төленетін қарапайым және күрделі пайыздарды есепке алумен K_n сомасын қазір төленетін K_0 сомасына дисконттау, («бір реттік төлемін» n жылдан соң «қазіргі бір реттік төлеміне» айналдырады).



Дисконттау сомасының факторы (ДФ)

= Дисконттаудың сомалық коэффициенті

= Ағымды рента құны факторы

= Капитализация факторы

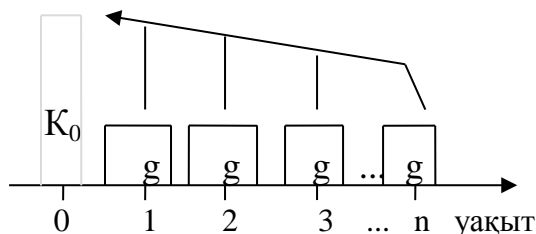
Формула: $\frac{(1+i)^n - 1}{i (1+i)^n}$ яғни $\frac{g^n - 1}{(g-1) g^n}$

9. Инвестициялар

9.4. Қаржы-математикалық факторлар

Қарапайым пайыздар және күрделі пайыздарды есепке ала отырып, төлемдердің g қатарының мүшелерін дисконттау және бір уақытта ағымды құнды жалпылау (төлемдер қатарын «қазіргі бір реттік төлемге» ауыстыру).

КФ



Капиталды қалпына келтіру факторы (КҚКФ)

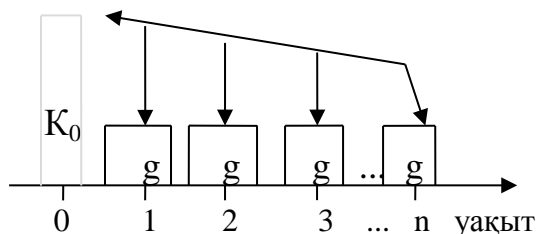
= рентаны бөлу фактор

= аннуитеттік фактор

Формула: $\frac{i(1+i)^n}{(1+i)^n - 1}$ немесе $\frac{(g-1)g^n}{g^n - 1}$

Қазір төлеуге жататын K_0 сомасын тең g аннуитеттеріне қарапайым пайыздар және күрделі пайыздарды есепке ала отырып n жылдарға бөледі («қазіргі бір реттік төлемдерін» төлемдер сериясы ауыстыру).

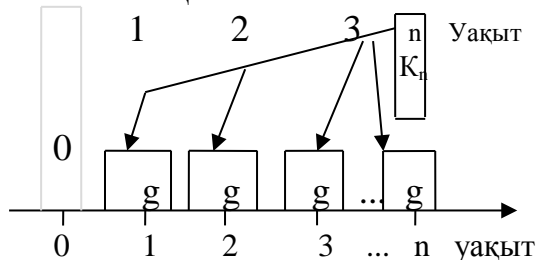
КҚКФ



Ақырғы құнды бөлу факторы (АҚБФ)

Формула: $\frac{i}{(1+i)^n - 1}$ немесе $\frac{(g-1)}{g^n - 1}$

АҚБФ



Қорытынды құн факторы (КҚФ)

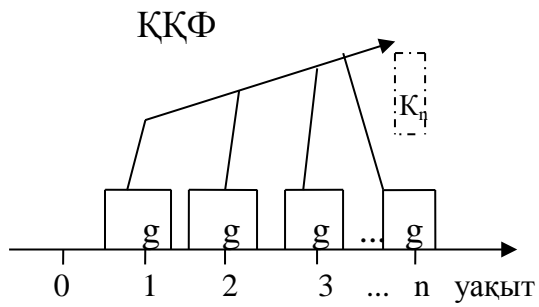
= Пайыздық өсімнің жалпылау коэффициенті

Формула: $\frac{(1+i)^n - 1}{i}$ немесе $\frac{g^n - 1}{(g-1)}$

9. Инвестициялар

9.4. Қаржы-математикалық факторлар

Қарапайым пайыздар және күрделі пайыздарды есепке ала отырып, төлемдердің g қатарының мүшелерін өсіру және бір уақытта қорытынды құнды жалпылау (төлемдер қатарын « n жылдардан соң бір реттік төлемге» ауыстыру).



9. Инвестициялар

9.5. Бағалау көрсеткіштері (динамикалық)

Капитал құнының әдісі

Инвестициялық Cash Flow бүгінгі құнын есептеумен инвестицияның табыстылығын тексеру, сонымен қатар бастапқы нүкте T_0 инвестиция басына белгіленеді. Сондықтан дисконттауға жататын төлемдер ғана кездеседі.

Капитал құны (КҚ)

=Таза ағымды құны

Капитал құны мыналардың арасындағы айырмашылығынан құрылады

- T_0 кезеңіне дисконтталған түсімдердің барлық сомасы, және
 - T_0 кезеңіне дисконтталған барлық төлемдер сомасы
- әр кезең үшін түсім-төлемдерден дисконтталған қалдықтары сомасы ретінде

Капитал құны = дисконтталған агрегатталған Cash Flow

Капитал құнының критерийлері

Капитал құны негізіндегі инвестициялардың тиімділігін белгілеу үшін шешуші критерийлері.

Инвестиция табысты, егер түсімдер төлемдердің орнын толтырып отырса, сондай-ақ капитал салым кезіндегі пайыздарды баламалық есептеулерін жабады.

Содан соң есептік пайыздық мөлшерлемесін дисконттау пайыздарын баламалық есептеумен ескеріледі, инвестициялар тиімді болады, егер ағымды түсімдер ағымды төлемдерден жоғары болса (немесе тең):

$$\Sigma E_0 \geq \Sigma A_0$$

яғни, егер оның айырмасы (капитал құны немесе таза ағымды құны (ТАҚ) нөлден артық немесе тең болса:

$$\Sigma E_0 - \Sigma A_0 \geq 0 \quad \text{яғни} \quad \text{ТАҚ} > 0$$

Капитал құнын өзгерту

Капитал құны теріс болу мүмкін, нөлге тең немесе оңды:

Салынған капитал
толығымен қайтарылмайды;
капиталға пайыздар есептеусіз } < 0

Салынған капитал
толығымен қайтарылады
капиталға пайыздар есептеусіз } < 0

Капитал құны

9. Инвестициялар

9.5. Бағалау көрсеткіштері (динамикалық)

Салынған капитал
 толығымен қайтарылады және аударылады
 есептік пайыздық мөлшерлеме бойынша пайыздар } = 0

Салынған капитал
 толығымен қайтарылады
 пайыздар есептік пайыздық мөлшерлеме бойынша
 аударылып, капитал құны мөлшерінде нақты
 артықшылығына жетеді } = 0

Капитал құны	< 0	= 0	> 0
Капиталды қайта қалпына келтіру	-/+	+	+
r^* бойынша пайыздарды есептеу	-	+	+
Қосымша артықшылық	-	-	+

*) r = есептік пайыздық мөлшерлеме

+ = Иә, - = Жоқ

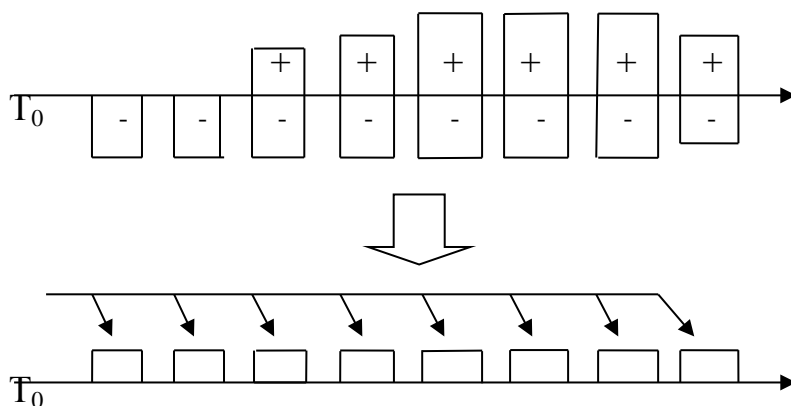
Аннуитет әдісі

Кезеңге орташа түсімдер мен төлемдерді салыстырумен инвестиция тиімділігін тексеру, сонымен қатар орташаны есептеу кезінде қарапайым және күрделі пайыздар ескеріледі.

Аннуитет әдісі кезінде барлық төлемдер ұқсас төлемдер ағынына бірдеу құнымен мыналар арқылы қайта құрылады:

1. Cash Flow үшін капитал құнын есептеу

2. Капитал құнын бөлу



Баламалық аннуитет

= Орташа жылдық қалдықтары

Төлемдер сериясының кезеңді тұрақты сомасы, ол қазіргі бір реттік төлем құны бойынша тең.

Баламалық аннуитетті есептеу ағымды құнды (капитал құны) аннуитет факторына (рентаны есептеу) көбейтумен жүзеге асырылады.

9. Инвестициялар

9.5. Бағалау көрсеткіштері (динамикалық)

Аннуитет критерийлері

Баламалық аннуитет негізінде инвестиция табыстылығын белгілеудің шешуші критерийі.

Баламалық аннуитет есептік пайыздық мөлшерлемесімен (капитал құнына ұқсас) кезеңдер бойынша капитал құнын бөлумен белгілендіктен, инвестиция тиімді болады, егер баламалық аннуитет (капитал құны секілді) нөлден артық (немесе тең) болса:

баламалық аннуитет ≥ 0

Толығырақ «Капитал құнының критерийлерін» қараңыз

Баламалық аннуитетті өзгерту

Баламалық аннуитет теріс, нөлге тең немесе оңды болу мүмкін және оны капитал құны секілді өзгерту қажет, өйткені ол одан тікелей шығарылған. Сондықтан толығырақ «Капитал құнының критерийлерін» қараңыз. Баламалық аннуитет орта кезеңдік (мысалы, жылдық) артықшылығына/тапшылығына сәйкес келеді, ол ағымды жиынтық артықшылығы/тапшылығымен белгіленген төлемдер қатарының капитал құнына тең.

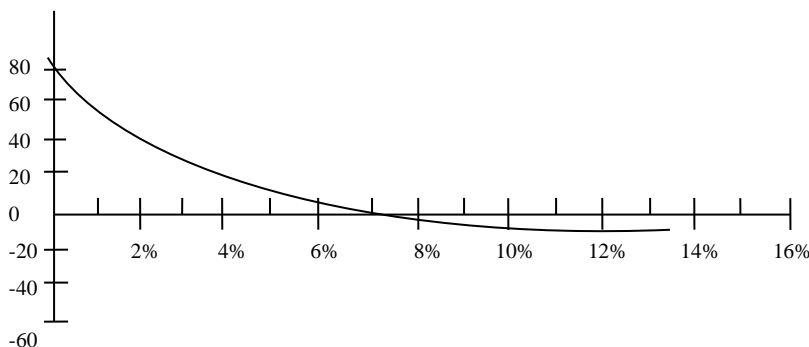
Аннуитет	< 0	= 0	> 0
Капиталды қайта қалпына келтіру	-/+	+	+
r^* бойынша пайыздар	-	+	+
Қосымша артықшылық	-	-	+

*) r = Есептік пайыздық мөлшерлеме

+ = Иә, - = Жоқ

Ішкі пайыздық мөлшерлеме әдісі

Баламалық пайыздарды есептеумен инвестиция капиталына (есептік пайыздық мөлшерлемесімен белгіленген) пайыздарды есептеумен салыстырғанда инвестиция табыстылығын тексеру. Ішкі пайыздық мөлшерлемені белгілеу капитал құнының әдісін қолданумен болады. Есептік пайыздық мөлшерлемені итеративті іздейді, ол Cash Flow инвестиция капитал құнын қолдану кезінде нөлге тең болады.



9. Инвестициялар

9.5. Бағалау көрсеткіштері (динамикалық)

Ішкі пайыздық мөлшерлеме (ІПМ)

= Капиталға пайыздарды ішкі есептеу

= Нақты пайыздық табыс

= (Ішкі) рендит

Ішкі пайыздық мөлшерлеме капиталға салынған инвестицияға қандай пайыздық табыс әкелетінін көрсетеді. Ол Cash Flow инвестиция капитал құнын қолдану кезінде есептік мөлшерлемесі нөлге теңіне сәйкес келеді, өйткені нөлге тең капитал құны үшін мыналардың орны бар:

Салынған капитал

-толығымен қайта қалпына келеді және оған

- есептік мөлшерлеме бойынша пайыздар есептеледі.

Ішкі пайыздық мөлшерлеме әдісінің критерийлері

Ішкі пайыздардық мөлшерлемесін есептеу арқылы инвестиция табыстылығын белгілеу үшін шешуші критерийі.

Салынған капиталға пайыздарды ішкі есептеу аз көлемінде баламалық пайдалану кезіндегі пайыздарды есептеу секілді сондай болса, инвестиция табысты болады: ішкі пайыздық мөлшерлеме ІПМ) \geq есептік пайыздық мөлшерлеме (р).

Ішкі пайыздық мөлшерлеменің өзгеруі

Салынған капитал

толығымен қайтарылмайды,
пайыздар есептелмейді

} ІПМ < 0

Салынған капитал

толығымен қайтарылады
пайыздар есептелмейді

} ІПМ < р

Салынған капитал

толығымен қайтарылады, пайыздар
пайыздық мөлшерлеме бойынша есептелмейді

} ІПМ = р

Салынған капитал

толығымен қайтарылады, және пайыздар
пайыздар баламалық пайыздардан артық
есептеледі(ең жоғары пайыздар ІПМ –р
әр түрлігінің нәтижесі болады)

} ІПМ > р

ІПМ	< 0	< р	= р	> р
Капиталды қайта қалпына келтіру	-	+	+	+
р* бойынша пайыздар есептеу	-	-	+	+
Қосымша артықшылық	-	-	-	+

*) р= Есептік пайыздық мөлшерлеме

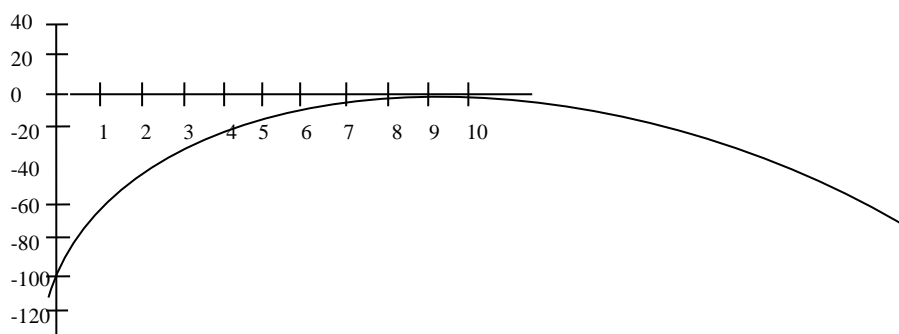
+= Иә, -=Жоқ

9. Инвестициялар

9.5. Бағалау көрсеткіштері (динамикалық)

Амортизация мерзімі

Пайыздарды минималды есептеумен қатар инвестициялар бойынша төлемдердің түсімдермен жабылып болатын кезге дейінгі уақытты белгілеу. Дисконтталған Cash Flow есептеу үшін уақыт өте келе T_0 төлемдердің бастапқы артықшылықтары (дисконтталған) түсім артықшылықтармен құны бойынша түзетпегенше жинақталады, яғни капитал құны нөлге жетпеді деген сөз.



Амортизация критерийлері

Егер амортизация қызмет көрсету қызметі шегінде болатын болса, инвестиция пайдалы, өйткені капитал құны қызмет көрсету соңында дұрыс емес болмайтынына кепіл бар:

Амортизация мерзімі \leq пайдалану ұзақтығы

Тең екі баламалардың басқа да барлық шарттарында салыстыру кезінде амортизация мерзімі қысқасы басым.

Benefit-Cost Ratio (BCR)

Инвестициялар бойынша ағымды түсім құны арасында арақатынасын белгілеумен инвестициялардың табыстылығын тексеру.

$$\text{Benefit-Cost Ratio} = \frac{\text{Түсімнің ағымды құны}}{\text{Төлемдердің ағымды құны}}$$

Егер Benefit-Cost Ratio 1-ден артық болса, онда есептік пайыздық мөлшерлемеден қарағанда капиталға пайыздарды артық есептелуіне жеткізіледі және инвестицияның мәні бар. BCR өзгерту капитал құнын өзгертуге жатады, сонымен қатар мынадай баламалар әрекет етеді:

9. Инвестициялар

9.5. Бағалау көрсеткіштері (динамикалық)

Cash Flow капитал құны < 0 $= 0$ > 0

Benefit-Cost Ratio (BCR) < 1 $= 1$ > 1

Арақатынас коэффициентін шығындарды жабу дәрежесі ретінде өзгертуге болады. Мысалы:

BCR = 0,8

BCR = 1,2

Net Benefit – Investment Ratio (NBIR)

Оңды және дұрыс емес Cash Flow инвестициялар ағымды құны арасындағы арақатынасты белгілеу инвестицияларының табыстылығын тексеру.

$$NBIR = \frac{\text{Cash Flow оңды бөлігінің ағымды құны}}{\text{Cash Flow дұрыс емес бөлігінің ағымды құны}}$$

Өзгерту туралы «Benefit-Cost Ratio» қараңыз.

Net Benefit Increase (NBI)

Бар кәсіпорында инвестициялардан қосымша пайдасын оны инвестициямен және олсыз капитал құнын салыстырумен белгілеу:

$$\begin{aligned} & \text{Cash Flow капитал құны инвестициямен} \\ & / \text{Cash Flow капитал құны инвестициясыз} \\ & - 1 \\ & \times 100 \\ & = \text{Net Benefit Increase (пайыздарда)} \end{aligned}$$

Net Benefit Increase әрекет ететін кәсіпорында дамыту бойынша қарастырылған шараларды іске асыру қажет болатын болса, қарастырылған уақыт кезеңіне нетто-артықшылығы орташа қандай пайыздық мөлшерлемеге (тұтунышылық) өзгертінін көрсетеді.

Қай уақыт түрінде артықшылықты бөлуінің бары Cash Flow динамикасынан көрінеді.

А

Құнның бейімделуі 2.3
Актив 5.2
Амортизация 2.3
Табыс талдауы 6.4
Капитал құрылымын талдау 6.4
Негізгі құрал-жабдықтарды талдау 6.4
Жабулар құрылымын талдау 6.4
Аннуитеттік қарыз: 8.2
Аннуитеттік фактор 9.4
Арифмет. Дегрессивтік (ОВИ) дигиталды 2.3

Б

Баланс 5.2
Мүлік қалпының балансы 5.2
Баланстық табыс 5.2
Баланстық құн 2.3
Баластық шығындар 5.2
Ауысымсыз дән дақылдары 1.2
Бланктік несиелер 8.2
Кәсіпорында бухгалтерлік есеп 5.1

В

Табыс және шығындар шоттарының маңызды тараулары 5.3
Жалпы табыс 6.1
Жалпы инвестициялар 9.1
Операциялық шоттарды жүргізу 5.1
Вексель 8.2
Салымдар 6.3
Есептеу түрлері 7.1
Баланс түрлері 5.2
Сыртқы қаржыландыру 8.1
Капиталға ішкі % есептеулер 9.5
Ішкі қаржыландыру 8.1
Ішкі өндірістік нәтижелер 3.3
Ішкі баланс 5.2
Ішкі пайыздық мөлшерлеме (ІПМ) 9.5
Ішкі рендит 9.5
Қарыз капиталын өтеу 6.4
Капитал салымдарын өтеу 6.4
Өндірістік бағалау мүмкіндіктері 3.4
Қайта қалпына келтіру құны 2.1
Қайта қалпына келтіру құны 2.1
Шығындардың қайталама түрлері 3.7
Тиісті құнды таңдау 3.4
Төлемдер 5.1
Төлемдер 6.3
Төлемдер 9.3
Өнім шығару 4.1

Өнім шығару 5.1
Нарық өнімін шығару 4.1
Түсім 5.1

Г

Геометрикалық дигрессивті ОВИ 2.3
Жылдық баланс 5.2
Жылдық қалдық/тапшылық 5.3
Топтық бағалау 2.3

Д

Бухгалтерлік есептің екі жүйесі 5.1
Дегрессивтік есептен шығару 2.3
Ақшалай сметасы 8.3
Ақшалай шығындар 3.5
Ақшалай қалдық 6.3
Депозиттер 5.2
Жасырын серіктестердің депозиттері 5.2
Жыл тапшылығы 5.2
Ақша тапшылығы 6.3
Ақша тапшылығы 8.1
Жекеменшік капиталмен өтелмеген тапшылық 5.2
Динамикалық (мультикезеңдік) 7.1
Дисконттау 9.3
Cash Flow дифференциалды анықтау 9.3
Қарыз капитал үлесі 6.4
Маржиналды жабу үлесі 6.4
Пайыздардағы табыс үлесі 6.4
Жекеменшік капитал үлесі 6.4
Қосымша азық дән-дақылдары 1.2
Қосымша шығындар 3.6
Сатып алуға қосымша шығындар 2.3
Қосымша өндірістік нәтиже 3.5
Баланстың дәлдігі 5.1
Бухгалтерлік есептің дәлдігі 5.1
Биліктегі бар табыс 6.4
Кәсіп табысы 6.4
Кәсіпорын табысы 6.1
Еншілес өндіріс 1.1

З

Жоспарлаудан шығындар байланысы 3.2
Дайындау құны 2.1
Бухгалтерлік есеп міндеттері 5.1
Қорытынды баланс 5.2
Сатып алу құны 2.1
Сатып алу құны 2.3
Кепіл 8.2
Кепіл құқығы 8.2
Орнықтырылған құн 3.4
Активке енгізу 5.2

Пассивке енгізу 5.2
Төмендетілген құн 2.2
Қорлар 1.2
Өндіріс шығындары 5.3
Жұмыс уақытының шығындары 1.2
Жұмыс күшінің шығындары 1.2
Резервке енгізу 5.2
Ғимараттар мен құрылыс орындары 1.2
Жер иелігі 1.2

И

Баланс ұқсастығы 5.1
Артықшыл таратушылық 6.3
Өндіріс шығындары 2.3
Шығындардың маңызды тарауларын мазмұндау 5.2
Кәсіпкердің жекеменшік капиталын өзгерту 6.4
Шығындардың өзгеруі 3.2
Өзгертін шығындар 3.5
Қолма-қол (ақша) алу 5.2
Өнімді алу 5.2
Резервтен алу 5.2
Алулар 5.2
Мүліктік мәртебе 5.2
Мүлік 1.2
Мал шаруашылығы саласындағы мүлік 5.2
Құрал-жабдықты ауыстыру инвестициялары 9.1
Нетто-Инвестициялар 9.1
Инвестициялар 9.1
Жеке бағалау 2.3
Қарқындылық 4.2
Қарқындылық 6.5
Ішкі пайыздық мөлшерлемені өзгерту 9.5
Таза қолма-қол құнның өзгеруі 9.5
Баламалық аннуитетті өзгерту 9.5
Табыстардан/жұмыс қорытындылардан басқа да резервтер 5.2
Өндірістің ұзақ мерзімді құралдарын пайдалану 3.1
Өндірістің қысқа мерзімді құралдарын пайдалану 3.1
Өндіріс құралдарын пайдалану 4.1
Қарызды қызмет көрсету шегін таусу 6.3

К

Капиталданған табыс 3.4
Капитал сыйымдылығы 6.4
Несиелерді топтастыру 8.2

Өндірісті жоспарлау әдістерін топтастыру 7.1
Табыс сипаты бойынша кәсіпорындарынды топтастыру 1.1
Сандық өнімділік 6.5
Нығайтылған баланс 5.2
Константты шығындар 3.5
Белгілейтін есеп 7.1
Конткорректтік несие 8.2
Пайда болу орны бойынша қосымша шығындар 3.7
Өсіру коэффициенті 9.3
Өсіру коэффициенті (ӨК) 9.4
Тиімділік коэффициенті 6.2
Несие 8.2
Клиенке несие 8.2
Саудагерге несие 8.2
Несие қабілеттілігі 8.1
Несие қабілеттілігі 8.2
Нақты құндылықтарды кепілге беру несиесі 8.2
Мүлікпен қамтылған несиелер 8.2
Шешім қабылдау критерийлері 7.1
Аннуитет критерийлері 9.5
Ішкі пайыздық мөлшерлеме әдісінің критерийлері 9.5
Капиталдың қолма-қол құнының критерийлері 9.5

Л

Лизинг 8.1
Таратушылық құны 2.2
Таратушылық 6.3
1-ші дәрежедегі таратушылық: 6.3
2-ші дәрежедегі таратушылық: 6.3
3-ші дәрежедегі таратушылық: 6.3
Нақты уақытқа таратушылық 6.3
Нақты күнге таратушылық 6.3
Қолма-қолды таратушылық 6.3
Желілік бағдарламалау 7.4
Желілік (тұрақты) амортизациялық қалпы 2.3
Әуесқойлық баға 2.2

М

Маржа 4.3
Тәжірибелік әдісі бойынша маржа 4.3
Шекті құн қағидасы бойынша маржа 4.3
Материалдық несие қабілеттілігі 8.2
Материалдық құндылықтар 5.2
Машиналар мен құрал-жабдықтар 1.2

Аз жартылай бағасы 2.3
Аннуитет әдісі 9.5
Ішкі пайыздық мөлшерлеме әдісі 9.5
Жалпы шығындар әдісі 3.8
Жалпы шығындар әдісі 5.3
Айналым бойынша шығындар әдісі 3.8
Айналым бойынша шығындар әдісі 5.3
Таза қолма-қол құнның әдісі 9.5
Бағалау әдісі 2.3
Көп жылдық дән дақылдары 1.2
Инвестициялардың көп кезеңдік есеп 9.3

Н

Қысқа мерзімге 6.3
Орта мерзімге 6.3
Қаржыландыру сенімділігі 6.3
Үстеме шығындары 3.2
Үстеме шығындары 3.7
Табыс және түсімге салықтар 5.3
Табиғи өнімділік 4.2
Табиғи алулар 5.2
Бастапқы баланс 5.2
Жекеменшік капиталға пайыздарды есептеу 9.2
Жиынтық капиталға пайыздарды есептеу 9.2
Күрделі пайыздарды есептеу 9.3
Салынбаған жарналар 5.2
Негізгі және айналым қаражаттарының жетіспеушілігі 5.2
Өзгермейтін шығындар 3.5
Таратпаушылық 6.3
Қажетті жеке мүлік 5.2
Қажетті өндірістік мүлігі 5.2
Төлеу қабілетсіздігі 6.3
Толық емес таратушылық 6.3
Күтілмеген түсім 5.3
Күтілмеген шығындар 5.3
Күтілмеген нәтижелер 5.3
Пропорционалды емес ауыспалы шығындар 3.2
Пропорционалды емес өндірістік нәтижелер 3.3
Пропорционалды емес шығындар 3.5
Қозғалмайтын өндірістік нәтижелер 3.3
Жаңа құн 2.2

О

Несиені қамсыздандыру 8.2
Жоспарлау саласы 7.1
Құнды айналмалы белгілеу 2.3
Айналма қаражаттар 5.2

Жекеменшік капиталды құру 6.4
Жалпы калькуляция 7.1
Жалпы маржа 4.4
Азық дән дақылдарының жалпы ауданы 1.2
Жалпы құны 2.1
Жалпы құны 3.4
Жарна салымдарының жалпы сомасы 5.2
Пайда болу орны бойынша жалпы шығындар 3.7
Еңбек көлемі 1.2
Міндетті резерв 5.2
Міндеттемелер 5.2
Төмендетілген штафельді нормасымен ОВИ 2.3
Күтілетін құн 2.1
Ақырғы құны 9.3
Техн. өндірісінің нақты параметрлері 4.1
Табысты белгілеу (жеке тұлғалар) 5.1
Тиімді бағдарламалау 7.1
Өндірістік қызметтің негізгі түрі 5.1
Негізгі өндірістік нәтижелер 3.3
Негізгі шығындар 3.6
Кәсіпорынның негізгі қаражаттары 5.2
Резерв үлесімен ерекше тараулары 5.2
Ерекше есептен шығарулар 2.3
Активтер қалдығы 8.1
Жылдың қалдығы 5.2
Ақша қалдығы 8.1
Қарыз қалдығы 8.1
Салыстырмалы сатып алу құны 2.1
Салыстырмалы сату құны 2.1
Салыстырмалы сатып алу құны 3.4
Салыстырмалы өндірушінің құны 3.4
Сатудың салыстырмалы құны 3.4
Өндіріс саласы 1.1
Уақыт (кезең) және сағат кесінділері 9.3
Өнімділігі бойынша аударулар 2.3
Fifo әдісі бойынша бағалау 2.3
Lifo әдісі бойынша бағалау 2.3
Орталау әдісі бойынша бағалау 2.3
Тазарған табыс 6.1

П

Пассив 5.2
Шығындардың бастапқы түрлері 3.7
Қамтамасыз ету құқығын тапсыру 8.2
Ауыспалы шығындар 3.5
Шығындарды ауыстыру 5.2
Табысты ауыстыру 5.2
Қайта сату құны 2.1
Кезең 7.1

- Табыс көлемін анықтау кезеңі 5.1
 Жеке несие қабілеттілігі 8.2
 Писсив 5.2
 Жоспарлы- байланысты шығындар 3.2
 Жоспарлы- байланысты шығындар 3.2
 Жоспарлы есеп 7.1
 Нетто төлем түсімдері 9.3
 Жұмыс күшінің тығыздығы 1.2
 Басты азық дән дақылдарының аудандары 1.2
 Бекітілген дербес несиелер 8.2
 Нақты кезеңге түпнұсқалы табыстар 6.1
 Жазылым капиталы 5.2
 Тауар асты несие 8.2
 Егіс құрал-саймандары 1.2
 Балансты құру түсінігі 5.2
 Өндіріс шегі 4.3
 Есептен соңғы капита 5.2
 Тұрақты шығындар 3.2
 Тұрақты шығындар 3.5
 Түсімдер 5.1
 Түсімдер 9.3
 Төлем ағыны 9.3
 Тұтынушылық құны 2.2.
 Жұмыс уақытындағы сұранысы 2.2.
 Факторлардағы сұранысы 4.1
 Қаржыландыру қажеттілігі: 8.3
 Құқықтар 1.2
 Қарызды қызмет ету шегі 6.3
 Тиімділік шегі 4.3
 Шекті түсім 3.8
 Шекті табыс 3.8
 Шекті шығындар 3.8
 Шекті табыс 3.8
 Мүлік мәні 5.2
 Болжалданған құны 2.1
 Кәсіпорын 1.1
 Қосымша табысымен кәсіпорын 1.1
 Негізгі табыс көзімен кәсіпорын 1.1
 Қосымша табысымен кәсіпорын 1.1
 Толық табысымен кәсіпорын 1.1
 Төлемдерді жою 6.3
 Табыс 6.1
 Табыс/шығын сәйкес 5.3
 Кәсіпорын табысы 6.1
 Табыстылық 6.5
 Көп кезеңдік есептеулердің белгілері 9.3
 Инвестициялардың статикалық есептерінің белгілері 9.2
 Тұрақты құнды қолдану 2.3
 Импаритет қағидасы 5.1
 Материалдық сабақтастық қағидасы 5.1
 Қараушылық қағидасы 5.1
 Іске асыру қағидасы 5.1
 Бухгалтерлік есеп дәлдігінің қағидасы 5.1
 Кіріс 5.1
 Бағдарламалық жоспарлау 7.3
 Бағдарламалық жоспарлау I 7.3
 Бағдарламалық жоспарлау II 7.3
 Үдемелі өсудегі шығындар 3.5
 Үдемелі есептен шығарулар 2.3
 Үдемелі шығындар 3.5
 Сату құны 2.1
 Жұмыс уақытының ұзақтығы 1.2
 Өнімділік 6.5
 Брутто өнімділігі 6.5
 Нетто өнімділігі 6.5
 Құнда белгіленген өнімділік 6.5
 Ішкі өндірісі үшін өнім 4.1
 Өнімділік 4.2
 Капитал өнімділігі 4.2
 Аудан бірлігінен өнімділік 4.2
 Еңбек өнімділігі 4.2
 Құн өнімділігі 4.2
 Өндірістік ерекше құны 2.2
 Өндірістік мүлік (салық салынатын) 5.2
 Өндірістік аудандар (ӨА) 1.2
 Өндірістік шығындар 6.1
 Өндірістік нәтижелер (ӨН) 3.3
 Өндірістік факторлар 1.2
 Өндірісті факторлар: жер және мүлік 1.2
 Өндіріс 1.1
 Ішкі қажеттілігі үшін өндіріс 4.1
 Уақыт аралық баланс 5.2
 Пропорционалды ауыспалы шығындар 3.2
 Пропорционалды шығындар 3.5
 Пропорционалды қызмет нәтижелері 3.3
 Бухесептің қарапайым жүйесі (сольдолау) 5.1
 Пайыздық жеңілдік 9.3
 Басқа да салықтар 5.3
 Басқа да шығындар 3.1
 Басқа да шығындар 3.6
 Тікелей шығындар 3.7
 Пайда болу орны бойынша тікелей шығындары 3.7
- Р**
 Пассивте аралас кезеңдер арасында шығындар мен түсімдерін шектеу 5.2
 Бөлінген құны 2.2
 Қарыз бойынша кепіл көлемі 2.2

Кәсіпорын табыстылығының көлемі 6.1
Кәсіпорын тиімділігінің мөлшері 6.1
Нарық құн арасындағы айырмашылық 2.2
Таза түсімнің әр түрлілігі 6.1
Шығындарды бөлу 3.2
Шығындар 3.1, 3.5, 4.1, 5.1
Қызмет көрсетулер үшін шығындар 3.1
Ауыстыру үшін шығындар 2.1
Капиталды пайдалану үшін шығындар 3.1
Еңбекті төлеу шығындары 3.1
Сатып алу шығындары 2.3
Кәсіпорын шығындары 6.1
Шығындарға тең шығындар 3.6
Ақшалай қаражаттар мен капиталдың қозғалысын есептеу 8.3
Маржаны есептеу (тар мағынада) 3.8
Нормативтік шығындарды есептеу 3.5
Жоспарлы шығындарын есептеу 3.5
Маржаны есептеу (кеңмағынада) 3.8
Нақты шығындарын есептеу 3.5
Есептік пайыздық мөлшерлеме 9.3
Есептік шығындар 3.5
Өтеудің есептік кезеңі 6.3
Кезеңдер бойынша есептеулер 7.1
Нақты нарық бағасы 2.1
Нақты құн 2.2
Регрессивті шығындар 3.5
Капитал резерві 5.2
Қарызды қызмет ету резерві 6.3
Жекеменшік жарналары үшін резервтер 5.2
Табыс резерві 5.2
Жұмыс нәтижелерінің резерві 5.2
Салық салу нәтижелері 5.3
Қарапайым шаруашылық қызмет нәтижелері 5.3
Реинвестициялар 9.1
Рендита 6.2
Рендита (ішкі) 9.5
Орендордың негізгі капитал рендитасы 6.2
Тиімділік 4.2
Тиімділік 6.2
Салынған капитал тиімділігі 6.2
Капитал тиімділігі 6.2
Нетто тиімділік 6.2
Айналым тиімділігі 6.4
Жекеменшік капитал тиімділігі 6.2
Жиынтық капитал тиімділігі 6.2
Жиынтық еңбек тиімділігі 6.2
Еңбек тиімділігі 6.2

Еңбек тиімділігі 6.2
Кепілдік 8.2
Нарықтық және биржалқ құны 2.3
Нарықтық құны 2.1

С
Талаптарды жол берумен 8.2
Өз бетімен белгіленетін мүлік 5.2
Қаржыландырудың құрама кестесі 8.1
Капитал қозғалысының құрама балансы 8.1
Ауыл шаруашылық пайдаланатын жерлер 1.2
Мал 1.2
Жасырын резервтер 5.2
Кәсіпорын сметасы 7.2
Жекеменшік қаржыландыру 8.1
Жекеменшік капитал 5.2
Пайыздардан жиынтық түсімі 6.1
Жиынтық табыс 6.4
Нетто инвестициялардың қысқаруы 9.1
Тиісті өндірістік нәтижелер 3.3
Жылдық есептің құрамдас бөлігі 5.2
Арнайы баланс 5.2
Арнайы шығындар 4.1
Арнайы шығындар 3.2
Арнайы шығындар 3.7
Төменнен жартылай құнына дейін есептен шығару 2.3
Табыстар мен шығындарды салыстыру 7.1
Шығындарды салыстыру 7.1
Салыстырмалы маржа 4.4
Салыстырмалы маржа 7.3
Орташа салынған капитал 9.2
Орташа жылдық қалдықтар 9.5
Орташа баға 2.3
Қаржыландыру қаражаттары: 8.3
Орташа салынған жекеменшік капитал 9.2
Амортизация мерзімі 9.5
Өтеумен қарыз 8.2
Белгіленген мерзімде өтеумен қарыз 8.2
Қарыз 8.2
Ақырғы төлеммен қарыздар 8.2
Тұрақтылық 6.4
Табыс саласындағы тұрақтылық 6.4
Статистикалық 7.1
Инвестициялардың статикалық есебі 9.2
Активтегі аралас кезеңдері арасындағы есепті шектеу тараулары 5.2

Шығындар бойынша әр түрлі шығындар тараулары 3.6
Қарыз дәрежесі 6.4
Тозық дәрежесі 6.4
Ауыстыру құны 2.1
Тұрғын үйді жалдау құны 5.2
Қайта өңдеу құны 3.4
Өндірістік шығындар құны 2.1
Ауыстыруға шығындар құны 3.4
Іске асыру құны 2.1
Сату құны 2.1
Севайналым құны 3.4
Табыстар мен шығындар есебінің құрылымы 5.3
Түрлері бойынша түсім сомасы 6.4
Пайыздарды есептеудің сомалық факторы 9.4
Өндіріс технология мәні 4.1
Бар нарықтық құны 2.2
Табыстар мен шығындар есебі 5.3

Т

Кесте: кәсіпорын табыстылығының көлемі 6.1
Кесте: кәсіпорын тиімділігінің көлемі 6.1
Кесте: тасушылар бойынша шығындар есебінің нәтижелері 3.8
Өндіріс технологиялары 1.1
Сауда балансы 5.2
Сауда несиесі 8.2
Еңбек 1.2

У

Құнды өсіру 2.3
Жерлерді жақсарту 1.2
Құнды тәртіпке келтіру 2.3
Шартты ауыспалы шығындары 3.2
Қызметтер 1.2
Жарғылық резервтер 5.2
Олардың пайда болу орны бойынша шығындар есебі 3.7
Іріленген бөліктері бойынша шығындар есебі 3.8
Есеп және калькуляциялау 3.8
Тасушылары мен кезеңдері бойынша есеп 3.8
Өнім бірлігіне шығындар есебі 3.8
Түрлері бойынша шығындар есебі 3.6
Тасушылары бойынша шығындар есебі 3.8

Ф

Нақты құны 9.3
Нетто нақты құны (ННҚ) 9.5
Нақты процент 8.2
Нақты пайыздық табыс 9.5
Нақты есеп 7.1
Капиталды қалпына келтіру факторы 9.4
Капиталды қалпына келтіру факторы (КҚКФ) 9.4
Дисконттау факторы 9.3
Дисконттау факторы (ДФ) 9.4
Қорытынды құн факторы (ҚҚФ) 9.4
Капитализация факторы (КФ) 9.4
Пайыздық жеңілдік факторы 9.3
Қалдық құнын бөлу факторы (ҚҚБФ) 9.4
Филиал 1.1
Қаржыландыру 8.1
Қаржы түсімі 5.3
Қаржы жоспары 8.3
Қаржы (ұзақ мерзімді) жоспарлау 8.3
Қаржылық жоспарлау 8.3
Қаржылық есеп жүргізушілік 5.1
Қаржы-математикалық факторы 9.4
Қаржы шығындары 5.3
Қаржы қаражаттары 1.2
Ағымды өндірістен қаржы қаражаттары 8.3
Қаржы нәтижесі 5.3
Капиталдың қор сыйымдылығы 6.4
Баланстың формалды үздіксіздігі 5.1
Несие формасы 8.2
Жылдық есеп міндеттері 5.2

Х

Қозғалатын шаруашылық нәтижелер 3.3
Шаруашылық баланс 5.2

Ц

Мақсатты аударымдар 5.2
Шығарушының бағасы 5.2

Ч

Жартылай калькуляция 7.1
Жартылай құны 2.3
Баланстың дәлдігі 5.1
Таза қолма-қол құны (ТҚҚҚ) 9.5
Таза табыс 9.2
Таза дербес несиелер 8.2
Таза табыс 6.1

Э

Баламалық аннуитет 9.5

Benefit-Cost Ratio (BCR) 9.5

Cash Flow 6.3

Cash Flow 8.1

Cash Flow 9.3

Net Benefit – Investment Ratio
(NBIR) 9.5

Net Benefit Increase (NBI) 9.5

Кестелер:

Кесте: шығындар динамикасы 3.2

Кесте: өндірістік нәтижелерді топтастыру
және олардың бағасы 3.3

Кесте: Шығындарды топтастыру 3.2

Кесте: Өндірістік технологиялар
тиімділігінің көрсеткіштері 4.3

Кесте: Маржаны есептеу 4.3

СТР 255

1. Неміс-орыс экономикалық сөздігі. ОК. 47000 терминдері/Ред. Ю.И.Куколев, 4-ші басылым толықтыруларымен. – М РУССО, 1995. 684 б.
2. Неміс-орыс ауыл шаруашылық сөздігі. ОК 11000 терминдер/Ред. Е.Ф.Линник және басқалары 3-ші басылым, түзетілген – М.РУССО, 1998-744 б.

СТР 264

14. Үлкен неміс-орыс экономикалық сөздігі. Ок 50000 терминдері/ Ред. Ю.И.Куколев – М.РУССО, 2007. 928 б.
15. Қаржы есептілігінің халықаралық стандарты (IAS) 1, Қаржы есептілігін беру, 30.11.2008.
16. Қаржы есептілігінің халықаралық стандарты (IAS) 2, Қорлар, 31.12.2008.
17. Қаржы есептілігінің халықаралық стандарты (IAS) 16, Негізгі қаражаттар, 31.12.2008.
18. Қаржы есептілігінің халықаралық стандарты (IAS) 32, Қаржы құралдары: ақпарат беру, 31.12.2008.
19. Қаржы есептілігінің халықаралық стандарты (IAS) 39, Қаржы құралдары: тану және өлшеу, 31.12.2008.
20. Қаржы есептілігінің халықаралық стандарты (IFRS) 7, Қаржы құралдары: ақпарат ашу, 31.12.2008.
21. Қаржы менеджменті: теория және тәжірибе/Ред. Е.С.Стойнова. – 5-ші басылым, қайта өңдеу және қос. –М.: «Перспектива» баспаханасы, 2002. 656 б.

22. У.Ф. Шарп, Александер Г. Дж., Бэйли Дж.В., Инвестициялар: Ағылшын тілінен аударасы –М.: Инфра-М, 2004.-2018 б.

СТР 266